

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

1949

UTGIVEN

AV

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET

GENOM

UNO WILLERS

ÅRG. 47

HÄFTE 1

INNEHÅLL.

	Sid.
Handlingar ur släkten Posses arkiv. Av docenten fil. dr PAUL SJÖGREN, Uppsala . .	1—21
Något om Anders Gabriel Duhre och en honom ägnad latinsk dikt. Av f. d. överbibliotekarien fil. dr ANDERS GRAPE, Uppsala	22—33
Ätten Lind af Hageby före introduktionen 1634 och dess släktskap med ätten Appelbom. Av arkivarien fil. lic. JAN LIEDGREN, Ångby	34—46
Ett förslag till instruktion för riksheraldikern från Gustaf III:s tid. Av arkivarien jur. och fil. kand. C. G. U. SCHEFFER, Stockholm	47—59
Kodicillen till Gustaf III:s testamente. Av docenten fil. dr STEN CARLSSON, Lund .	60—84

Handlingar ur släkten Posses arkiv.

Av Paul Sjögren.

En av den moderna arkiv- och biblioteksforskningens självklaraste och samtidigt intressantaste uppgifter är att söka klarlägga det äldre handskrifts- och bokbeståndets proveniens. Betydande resultat kunna nås och ha också nåtts genom en noggrann inventering av arkiven och biblioteken, varvid exlibris, nummerserier samt anteckningar och handstilar ofta kunnat ge en god uppfattning om de ursprungliga men sedermera avsiktligt eller oavsiktligt söndersprängda handskrifts- eller boksamlingarnas storlek och art. Forskningen på detta område är av stort arkiv-, biblioteks- och allmänt kulturhistoriskt värde. Minst lika betydelsefulla äro emellertid alla dylika undersökningar även för den rent historiska forskningen, främst beträffande handskriftsmaterialet, eftersom ju all undersökning av de historiska källornas proveniens är en primäruppgift, som måste lösas, innan källorna fullt effektivt kunna utnyttjas.

Själva förekomsten av en urkund i ett godsarkiv kan på ett oanat sätt kasta ljus över släktsammanhang, arvsfrågor och liknande spörsmål, angående vilka frågor urkunden i många fall knappast skulle gett oss några som helst ledtrådar, om den ej kunnat inpassas i ett särskilt arkiv och därmed ofta i en speciell källkrets. Det till synes paradoxala förhållandet kan under antydnda förutsättningar stundom föreligga, att en källskrift är värdefullare som källa, om den föreligger i avskrift, d. v. s. ingår i en avskriftssvit, än om den funnits bevarad i original utan proveniensanteckningar. I särskilt hög grad gäller detta om vårt medeltida urkundsbestånd och kanske speciellt för det som kan utnyttjas för person- och släkthistorisk forskning.

Om man för ett stort antal originalhandskrifter trots mycket mödosamma undersökningar ofta inte kan få någon säker uppfattning om deras ursprung, finns däremot en annan grupp av källor, om vilka vi ha dessa upplysningar mer eller mindre gratis. Härmed åsyftas de bevarade avskriftssamlingarna av de gamla släkt- och godsarkiven; främst må nämnas de så kallade Lars Sparres kopieböcker (B 14—16 i Riksarkivet), som nedskrivits under förra hälften av 1600-talet, och som innehålla handlingar huvudsakligen rörande släkterna Trolle,

¹ Bibliotekarien fil. lic. Gustaf Holmgren, arkivarien fil. lic. Jan Liedgren samt fil. kand. Hans Gillingstam tackar jag hjärtligt för de råd och anvisningar, som de med stor sakkunskap och generositet givit mig vid mitt utarbetande av denna uppsats.

Sparre och Brahe;¹ när det mycket stora antalet handlingar en gång blir tryckt och försett med person- och ortregister och därigenom mera lättöverskådligt, kommer detta material säkerligen efter en grundlig penetrering att rulla upp många för oss ännu okända släktsammanhang och därmed förknippade spörsmål. Ett annat men ingalunda likvärdigt exempel är släkten Tre rosors arkiv.² Här nedan kommer en redogörelse att lämnas för det äldsta kända Possearkivet, som i den utsträckning det fortfarande i avskrift finnes bevarat visat sig innehålla ett betydande antal aktstycken av intresse icke blott för Sveriges utan även för Norges senmedeltida historia och i synnerhet för släkterna Posse och Römer. I den följande framställningen kommer dessutom anknytning att göras till de allmänna synpunkter, som framförts i denna inledning.

* * *

I buntén Rött 246 i Kammararkivet i Stockholm finnas två häften med avskrifter och excerpter, som huvudsakligen beröra släkten Posse och dess gods.³ Ett häfte är en pappershandling om 44 sidor i format 33 × 21 cm utom s. 33—36, som har formatet 32 × 21 cm. S. 22, 24, 31, 32 och 36 äro blanka. Häftningen är av gammalt datum och kan mycket väl ha ombesörjts i samband med kopieringen.⁴

Överst å s. 1 finns följande rubrik: »Tässe effter^{ne} Thens Edle och wälbyrdige Herres Her Knut poses till Såtenäs R: Jordebreff bleffue extraherede aff R: L: Anno etc. 1586». Rasmus Ludvigsson har egenhändigt skrivit denna rubrik liksom i övrigt s. 1—21 och 37—44. De mellanliggande sidorna, d. v. s. s. 23—35 (s. 22 och 36 blanka), ha nedskrivits av tre olika händer. Detta sistnämnda avsnitt utgöres av avskrifter in extenso i motsats till Rasmus Ludvigssons avsnitt, som utan undantag består av mer eller mindre utförliga register. Samtliga avskrifter in extenso å s. 23—35 återfinnas dessutom med ett undantag⁵ i registform i det av Rasmus Ludvigsson skrivna avsnittet. Härvid bortses dessutom från att de båda vidiminationsinstrument, som utfärdats av Gustav Vasa, och i vilka flertalet av avskrifterna in extenso ingå, ej heller äro omnämnda av Rasmus.

¹ Se härom P. Sjögren, Släkten Trolles historia, s. 359 ff.

² Tr. av K. H. Karlsson i Västergötlands fornminnesförs: tidskr., 2: 8—9, s. 133 ff.

³ C.-M. S[tenbock] har i Personhist. tidskr. 1909, s. 60 omnämnt dessa handlingar och framhållit önskvärdheten av att Knut Posses jordebrev och liknande förteckningar av gods- och släktarkiv befordrades till trycket.

⁴ Förste arkivarien fil. dr Lars Sjödin tackar jag för värdefulla upplysningar rörande tillkomsten av samlingen Rött 246 och andra härmed sammanhängande spörsmål.

⁵ Se nedan s. 6.

Det är icke troligt, att Rasmus, när han gjort sina register, utnyttjat avskrifterna, utan långt sannolikare, att dessa sistnämnda som ett supplement fogats till hans mycket mera omfattande regist-samling. Härpå tyder, att Rasmus ej omnämnt Gustav Vasas vidiminationsinstrument; i åtskilliga andra fall uppger han nämligen, att han gjort sina register efter vidimationer. Rasmus' register och avskrifterna presenteras vidare i helt olika kronologisk ordning.¹ Dessutom finns, såsom nämnts, en urkund in extenso, som ej är med bland Rasmus' register.² Åtminstone i ett fall förekommer slutligen avskrivningsfel i avskriftspartiet, som icke finnas hos denne.³

Det förefaller mycket sannolikt, att Rasmus Ludvigssons register och avskrifterna in extenso ha helt olika proveniens, att registerna sålunda gjorts efter handlingar i Possarnas släkt- och godsarkiv, avskrifterna in extenso däremot efter förlagor från rikets arkiv. Beträffande samtliga avskrifter gäller nämligen, att de äro av ett sådant innehåll, att de i original eller avskrift kunnat förvaras på sistnämnda ställe: förläningsbrevet för Knut Posse av den 15 maj 1496, norska riksrådets skrivelse till svenska riksrådet den 26 september 1500 samt Gustav Vasas två vidimationer av den 3 april 1545 och den 20 september 1545.⁴

Rasmus Ludvigsson har antecknat, att han gjort sina register 1586. Närmast föregående år hade Johan III förmålts med Gunilla Bielke. Gunillas morfar var riksrådet Axel Nilsson Posse. Detta har kunnat ge kung Johan anledning att intressera sig för Possarnas egendomsförhållanden, framför allt om de bevarade urkunderna på ett eller annat sätt kunde utnyttjas för att bevaka drottning Gunillas ekonomiska intressen. Det förefaller icke sannolikt, att avskrifterna av Possehandlingar i Rött 246 äro resultatet av initiativ från Possarnas sida; de hade ju originalen. Mer troligt är att Johan III givit order om att avskrifter för hans räkning skulle verkställas dels av urkunder i Possearkivet, dels av de handlingar, som förvarades i rikets arkiv och som i detta sammanhang kunde vara av intresse. På sistnämnda ställe har Rasmus säkerligen påträffat också förlagan till den avskrift in extenso, som han gjort av ett Axel Posses brev av den 20

¹ Jfr exempelvis s. 5 och 20 samt s. 27—29; min framställning s. 5.

² Se nedan s. 6.

³ Knut Posse erhöi i förläning bl. a. Åse härad i Västergötland. I avskriften står det: »Aschare i Westergöttlandh» (s. 23); Rasmus skriver i sin regist: »Åse häredt i Wästergötland» (s. 4).

In extenso-avsnittets skrivare förefalla av handstilarna att döma till levnadsåren ha varit yngre än Rasmus, men denna iakttagelse synes i detta sammanhang icke vara av något intresse, eftersom Rasmus gjort en anteckning på en av avskrifterna.

⁴ Samtliga brev komma att beröras närmare nedan.

mars 1545 till Gustav Vasa; i det andra häftet i Rött 246, som innehåller Possehandlingar och som nedan skall beskrivas, återfinnes denna avskrift under rubriken: »Extract och copier aff Jöns Wlffzsons Jordebref.» Under avskriften är följande anteckning gjord, vilken är ägnad att styrka ovan gjorda antaganden: »Excopieret aff sielffue Supplicatien».

Urkunderna äro refererade i en viss systematisk ordning i enlighet med Rasmus Ludvigssons rubriker. Det går emellertid icke att bedöma, huruvida Rasmus själv sökt ordna dem eller om han skrivit av dem efter den uppställning, de haft i Knut Posses arkiv. Någon grundlig överarbetning synes han i varje fall ej ha gjort: Detta framgår av den fortsatta utredningen och belyses redan av den ordning, i vilken han presenterar de fyra urkunder, som direkt beröra Jöns Lage Posse. Han här refererat dem i den kronologiska ordningen 1457, 1447, 1449 och 1442. Uppenbarligen höra i vissa fall en del register ej heller hemma under de huvudrubriker, under vilka Rasmus placerat dem.

Ett första avsnitt är avgränsat till s. 1—2. Här återfinnas de fyra nyss nämnda registerna av urkunder rörande Jöns Lage Posse: 1) 1457. Förläningsbrev till riddaren Jöns Lage Posse.¹ 2) 1447. Riddaren Lage Posse fullmäktigar Erik Jepsson att föra talan om »Leengård»,² som han ärvt efter sin hustrus mormor, fru Gesa Nilsdotter. 3) 1449. Väpnaren Bengt Algotsson säljer ett antal egendomar i Värmland, Dalsland och Västergötland till herr Jöns Lage Posse. 4) 1442. Väpnarna Erik Jönsson av Hallkved, Erik Sämundsson och Jöns Lage Posse fullmäktigar välbördig man Jöns Tykesson att tala å gods, som Torsten Simonsson anammat å deras vägnar (s. 2).

Överst å s. 3 möter rubriken: »Om Knut pose.» Till ifrågavarande grupp höra endast två register. Den första är gjord efter Knut Posses morgongåvebrev till Birgitta Gustavsdotter (Sture) (s. 3). Detta brev finns i pergamentsoriginal i Riksarkivet men är så svårt skadat, att dess datum kan fastställas till 1472 först med hjälp av här omnämnd regist. Den andra registen har Rasmus gjort efter det förläningsbrev, som utfärdats för Knut Posses räkning den 15 maj 1496, vilket dessutom föreligger i avskrift in extenso (s. 4 och 23).³

Samlingens rikaste och intressantaste avsnitt börjar å s. 5 under rubriken »Nils Poses och hans husfrues Släct» och slutar med

¹ Finns som perg.-orig. i Riksarkivet och tr. häfter av A. Lignell, Beskrifning öfver grefskapet Dal, 2, s. 24 f. (1916 års uppl.).

² »Leengård» har antagits vara identisk med Kungslena i Kungslena socken i Vartofta h. (Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, 6, s. 2).

³ Efter orig. i Riksarkivet tr. i A. Lignell, a. a. 2, s. 206.

s. 35. Huvuddelen av de urkunder, som här äro excerperade, ha Possarna säkerligen hopsamlat och utnyttjat såsom parter i de synnerligen segslitna arvsprocesser, i vilka de blevo inblandade som en följd av Nils Posses äktenskap med Gertrud Matsdotter, dotter till norska riksrådet Mats Jakobsson (Römer) och Gro Altsdotter (Bolt).

Yttersta grunden till de långvariga tvisterna är tydligen det löfte om brodersdel efter deras far, som bröderna Jakob och Otto Matsson givit sin syster Gertrud. Brevet härom är utställt på Sundby den 11 november 1458 och är excerperat av Rasmus (s. 5) samt ingår dessutom i avskriften av den vidimation av fem brev, som Axel (Nilsson) Posse utverkade av Gustav Vasa i Uppsala den 3 april 1545 (s. 27—30).¹ De övriga i vidimationen ingående breven ge en god belysning åt konfliktens begynnelseked och må därför samtliga anföras.

I det andra, daterat Sundby 12 mars 1474, stadfäster kaniken Jakob Matsson sin gåva av 1458 (motsvarande regist hos Rasmus å s. 5). I det tredje gör kung Kristian den 29 juni 1479 vederligt, att Nils Posse för honom uppvisat brev, enligt vilka Jakob och Otto Matsson givit sin syster broderdel efter fadern. Konungen stadfäster breven och förbjuder envar att hindra Nils Posse i hans rätt (motsvarande regist hos Rasmus å s. 5).

Det fjärde brevet i vidimationen är ett norskt dombrev, utfärdat i Bergen den 20 september 1479 av ärkebiskop Gaute m. fl. Brevutfärdarna förklara, att Nils Posse inför dem fört talan mot Otto Matsson angående den broderdel, som denne och hans bror givit deras syster Gertrud. Otto hade därvid medgivit, att han givit löftet men förklarat gåvan olaglig; man hade enats om ett nytt sammanträffande för att få frågan avgjord (motsvarande regist hos Rasmus å s. 5). Det femte brevet är norska riksrådets dom av den 6 februari 1482. Gentemot Nils Posse hade Otto Matsson förklarat, att han och hans bror hade blivit utsatta för tvång från moderns sida. Om Otto och Jakob ej gått med på att giva sin syster full broderslott, skulle modern gett sitt gods till kyrkor och kloster. I domstolens utslag förklaras emellertid brödernas löfte till deras syster Gertrud vara lagligt bindande (motsvarande regist av Rasmus å s. 20 f.).

Den bevarade avskriftssamlingen bär vittnesbörd om att Possarna ännu i mitten av 1540-talet icke kommit i åtnjutande av Gertrud Matsdotters färdnearv. År 1539 hade kung Kristian III utfärdat stämning på fru Inger, herr Nils Henrikssons (Gyldenlöve) änka, att nästkommande S:t Olofs dag (29 juli) i Bergen möta och

¹ Brevet av den 11 nov. 1458 är omnämnt av H. Sollid i Norsk slekthistorisk Tidsskrift, 7, s. 64.

svara Axel Posse angående det arvegods, om vilket denne önskade föra talan (Rasmus' regist å s. 16). Det är ingen mindre än »rika fru Inger till Östråt», som nu är Possarnas motpart. Hon var dotter till Otto Matsson (Römer).

År 1539, sannolikt på eller omkring S:t Olofs dag ha parterna sammanträffat på Oslo rådstuga, varvid Axel Posse med framvisade gåvo- och dombrev styrkt sin arvsrätt efter sin moder. Fru Ingers talan fördes av hövitsmannen på Åkershus Peder Hansson (Litle).¹ I brist på bevis rörande äganderätten till Sundby och annat gods beslöt man att träffas i Oslo den 25 januari samt om man då ej kunde enas, efter midsommar (s. 12).

Man har kanske försökt att förlikas, men något bestående resultat har i varje fall icke uppnåtts. Den 20 september 1545 utverkade Axel Posse av kung Gustav vidimationer av tvenne kung Kristians brev, båda daterade den 30 maj 1545.² Enligt det ena instämmer kung Kristian fru Inger samt hennes mågar Peder Hansson, Erik Ugerup, Jens Tillufsson (Bielke) och Jens Splid (Fasti), att i Oslo svara angående Axel Posses tilltal rörande gods i Norge. Det andra brevet är en avskrift av danske kungens befallning till ett antal herremän att avdöma målet (Gustav Vasas vidim. å s. 33—35; Rasmus' regist, dock endast av det första brevet, å s. 12).

Rasmus har gjort ytterligare tre register av urkunder, som beröra denna godstvist; enligt den första har ett sammanträffande mellan representanter för ovanskrivna parter ägt rum i Oslo den 27 januari 1546. Det egentliga resultatet blev, att de åter lovade att inställa sig för rätta i Oslo, denna gång till den 25 januari 1547 (s. 14). De båda övriga registerna äro daterade 1547. Den första berättar om att Axel Posses tjänare Lars och Kristian i Oslo fört talan mot Peder Hansson m. fl. om arv efter herr Mats Ottosson (skall vara Jakobsson) och fru Gro och begärt tredjeparten. Peder Hansson hade svarat å sina och sina medarvingars vägnar, att han skulle komma till Uddevalla nästkommande 6 januari och där göra Axel Posse eller hans fullmäktige vad som lagligt och skäligt kunde vara (s. 11).

Det andra brevet låter oss ana en för Possarna tillfredsställande lösning av den segslitna konflikten. Fru Ingers fyra mågar ha lovat Knut (Axelsson) Posse, att de skulle samlas nästkommande 29 juli [1547 eller 1548?] i Oslo och giva honom de gods, som dombreven utvisa (s. 13).

¹ Han var gift med fru Ingers dotter Ingeborg (se släkttavla nr 2, nedan s. 11).

² Jfr Gustav Vasas skrivelser till kung Kristian och till norska riksrådet i dessa angelägenheter den 2 april 1545 resp. 30 dec. 1546 (Gustav Vasas reg., 17, s. 223 f. och 18, s. 195 ff.).

Släkttavla nr 1.¹

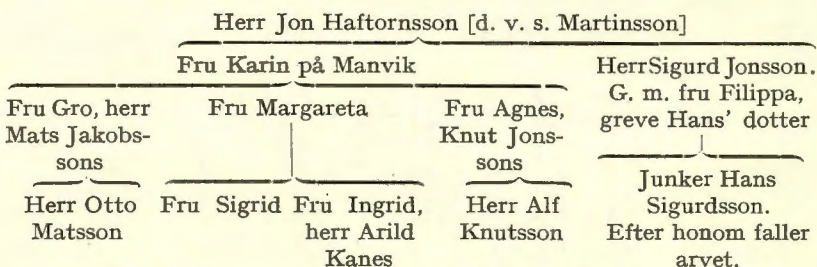
Jon Martinsson (Sudreimsätten) lever 1405, r., rr. i Norge. G. m. Agnes Sigurdsdotter av Sudreim.		Ingeborg Jonsdotter.	
Katarina Jonsdotter, lever ännu 1455.		G. m. Olof Håkansson till Nesö, r.	
G. 1) m. Alf Haraldsson (Bolt-vapen), † 1412, i., rr. i Norge		Sigurd Jonsson, † o. 1453, r., rr. i G. m. Olof Håkansson till Nesö, r.	
Agnes Alfsdotter, lever ännu 1472. G. m. lever ännu 1472. G. m.		Gudrun Olofsdotter.	
Knut Jönsson (Tre rosor) Mats Jakobsson (Römer), i hans 2:a g., lever 1438, lever ännu 1455, r., våpn., rr. i Norge		G. m. Erland Eindridsson (Losnaätten), † o. 1452, i., rr. i Norge.	
Alf Knutsson, Jakob Matsson, Otto Matsson, † o. 1496, r., kanik i Trondheim lever ännu		Ingegerd Er- Sigrid Erlands- dotter. G. m. dotter. G. m.	
rr. i Norge. och Oslo, lever 1508, var† 1512, Nils (Jönsson) 1464 m. Ingeborg i sitt 2:a g. m. Bo Fleming, ännu 1498. i., rr. i Norge. Posse i hans 1:a Åkesdotter (Tott), Arild Kane, † 1501, r. g., våpn., rr. efter Hans' död g. m. Sten Sture d. ä. omkr. 1467.		Bo Fleming, † 1501, r.	
Gertrud. Axel Posse			

¹ Uppgifterna till denna släkttavla äro hämtade huvudsakligen från Eigenstierna, Svenska adelns ättartavlor, Danmarks Adels Aarbog, 1913 (Römer) och 1921 (Sudreims ätten) samt uppsatser av K. H. Karlsson, särskilt i Personhist. tidskr., 1905, s. 4 ff. och Västergötlands fornummesförs tidskr. 2: 8—9, s. 178, och av H. och P. R. Sollied i Norsk slektsbist. Tidskr., särskilt 1, s. 30, 7, s. 59 ff. samt 8, s. 71.

I en process rörande en viss del av Gertrud Matsdotters moderarv har Nils Posse fört talan, åtminstone till en början, ej mot utan i samråd med sin hustrus närmaste släkt. I en av Rasmus gjord regest, som är daterad 1478, sägas Otto Matsson och Nils Posse i tvist med Hans Sigurdssons arvingar blivit tilldömda en tredjedel av junker Hans gods (s. 17), och i en annan av 1480 säges herr Otto ha lovat att om de kunde vinna igen sitt gods efter Hans Sigurdsson, skulle hustru Gertrud (d. v. s. Nils Posses hustru) få sin andel därav (s. 17).¹

Den 11 september 1490 förrättades på kung Hans befallning ett skifte mellan herr Alf Knutsson och hans syskon å ena sidan, herr Otto Matsson och hans syskon å andra sidan och Arild Kane på hans hustrus, fru Ingegerds, och hennes system, fru Sigrids, vägnar å den tredje sidan om det arv, som tillfallit dem efter junker Hans Sigurdsson. De förklarades vara jämnarvingar och arvet fördelades i tre jämna lotter (regest å s. 6—8 av en av jungfru Katarina Alfsdotter (Tre rosor) år 1533 begärd vidim.).² Enligt de forskningsresultat man hitintills vunnit rörande Sudreims- och Boltsläkterna skola arvskiftets genealogiska förutsättningar i grova drag ha varit följande: se släkttavlan å föregående sida.

Parentetiskt må emellertid inskjutas, att Rasmus Ludvigsson till en annan avskrift av ovan omnämnda arvskiftesbrev av 1490 fogat en släkttavla av följande utseende:³

¹ Dessa båda brev samt ytterligare en urkund ang. skifte mellan systrarna Agnes och Gro Alfsdöttrar (i odaterad regest av Rasmus) ha samtidigt avskrivits inför rätten i Oslo. »En vtscriff som togs i Norge aff några breff för retten i oxslo, om thet byte som skedt är emellen her knut poses föräldrer . . . » Alla tre börja med »Item»; skiftesbrevet är först avskrivet (s. 16 f.). Organiskt samband med dessa brev har också ett dom-brev av år 1470, enligt vilket hustru Agnes (Alfsdotter Bolt), fru Gro Alfsdotter (Bolt) och herr Alf Knutsson (Tre rosor) hårdeligen kärat mot deras »broder» Eilif Hjärne. Allt gods, som han med orätt frånhänt arvingarna, tilldömdes dessa igen (s. 16). Katarina Jonsdotter (Sudreimsätten), Agnes och Gro Alfsdöttrars mor, var i sitt andra äktenskap gift med Jöns Hjärne (se släkttavlan 1, s. 7).

² Efter annan vidim. tr. i Diplomatarium Norvegicum, 8, nr 426.

³ Endast släkttavlan, ej avskriften av själva arvskiftesbrevet, är gjord av Rasmus Ludvigsson; handlingen förvaras i buntén Rött 246 i Kammararkivet. Rasmus Ludvigssons text har ovan normaliserats.

Om man jämför Rasmus Ludvigssons släkttavla med den som ovan tecknats på grundval av de vetenskapliga undersökningar, som föreligga om ifrågavarande släkter, är det uppenbart, att den förra bäst harmonierar med det i skiftesbrevet uttryckligt fastslagna förhållandet, att arvet skulle delas i tre lika stora delar. En djupundersökning av detta rent norska genealogiska problem ligger vid sidan av denna undersökning. Här må blott påpekas, att uppgifterna i de båda släkttavlorna givetvis endast obetydligt behöva utesluta varandra; exempelvis kan det tänkas, att någon av de i min släkttavla redovisade medlemmarna varit gift ytterligare en gång. Vid en förnyad granskning av hithörande problem måste hänsyn givetvis tagas till Rasmus' uppgifter, varvid dock måste beaktas, att han kunnat konstruera upp sin släkttavla just med utgångspunkt från skiftesbrevet av år 1490. Skulle så vara fallet, förlorar hans uppteckning givetvis sitt källvärde.

Det är ingalunda uteslutet, att dessa båda arvstvister efter uppgörelsen den 11 september 1490 för släkterna Posses och Römers vidkommande smält samman till en enda process. Det kunde i detta sammanhang vara intressant att ha fullständigt datum på den regist av år 1490, som Rasmus gjort av Nils Posses fullmakt till sin morbror Jöns Knutsson (Tre rosor) att föra talan angående de gods som enligt lagen tillfallit Nils Posse i Norge efter Sigurd Jonsson (Sudreimsätten) (s. 19). I ett av de ovan refererade breven från år 1547 talas om arvsanspråk efter herr Mats Ottosson och fru Gro.¹ Arvsanspråken efter den sistnämnda kunna mycket väl grunda sig på bl. a. att Possarna ej ansett sig ha fått ut sin andel efter Hans Sigurdsson. Som av ovanstående släkttavla framgår, har Nils Posses barn med Gertrud Matsdotter genom bakarv varit arvsberättigade efter junker Hans. Arvsrätten har gått över fru Gro.

Det skulle föra för långt att här lämna en fullständig redogörelse för alla de i samlingen omnämnda handlingarna, vilka, även om Possarna ej direkt omnämnas i dem, dock säkerligen förvärvats till släktarkivet, emedan de ansetts äga ett för innehavaren juridiskt värde. Mera summariskt må för ifrågavarande avsnitt meddelas, att häri dessutom ingår en rad register, som vittna om att slakten Römer haft liknande svårigheter att bevaka sina godsintressen i Sverige som släkterna Posse och Tre rosor m. fl. i Norge.

Otto Matssons kusin Gertrud Narvesdotter (Römer) hade sålunda varit gift med Magnus Gren till Tidö. Efter process mot riddaren Bengt Ryning, fru Gertruds svärson, tilldömdes herr Otto år 1501

¹ Se ovan s. 6.

gods i Sverige efter sin far och sin faster Gertrud Jakobsdotter. Möjligen är det ingen tillfällighet, att domen fällt år 1501 (närmare bestämt den 16 februari),¹ d. v. s. vid en tidpunkt då danske kungen ännu kunde göra sin vilja gällande i Sverige (Rasmus regist å s. 9 f.). Register av urkunder från år 1435 och framåt, som organiskt höra samman med ovannämnda dombrev återfinnas å s. 9 f., 15 och 18 f. samt en avskrift in extenso av ett brev den 26 september 1500 å s. 25—26 (regist av sistnämnda brev av Rasmus å s. 15).²

Slutligen må nämnas, att i detta »Nils Posse-avsnitt» dessutom ingår ett antal register som mera direkt beröra Nils själv, bl. a. ett par köpehandlingar från 1477 och 1480 (s. 10), ett dombrev angående hans morgongåva till fru Margareta Ivarsdotter (s. 17) samt ett avlatsbrev från 1475, som på Nils och hans hustrus föranstaltande skaffats åt fru Gro (s. 12).

¹ Datum, 16 februari, framgår av den avskrift in extenso av detta dombrev, som återfinnes i ett häfte i samlingen D 366 i KB. Detta häfte, som består av 12 pappersblad, varav de 7 sista sidorna äro blanka, är nedskrivet av två olika händer, fol. 1—7 r. från mitten av 1500-talet eller något senare, fol. 7 v.—9 r. möjligen av en något yngre hand. Samtliga avskrifter äro in extenso, den första ofullständig (åtminstone ett blad bortfallet), några efter vidimationer. Fol. 1—7 r. upptaga 6 avskrifter, samtliga direkt eller indirekt berörande ovannämnda fru Gertrud eller hennes gods. De ha datum 10 juli 1455, 16 febr. 1501, vidim. gjord 1529 men själva brevet utan datum, 13 sept. 1435, 1501 utan dag samt 26 sept. 1500. Samtliga brev utom det femte finnas också i ovan beskrivna häfte ur Rött 246, d. v. s. å s. 9, 9, 10, 10, och 15, det sistnämnda även i avskrift å s. 25 f. Det femte brevet är en odaterad vidim. av ett kung Hans brev, daterat Stockholm 1501, ang. godstvisten mellan Otto Matsson och Bengt Ryning. Dom skulle fallas i Bergen vid St Olofs tid och herr Bengt ålades att inställa sig. Av den andra handen äro avskrivna två brev i odaterad vidim. av den 6 febr. 1482 och den 20 sept. 1479; båda beröra Nils Posses process med Otto Matsson och finnas såväl i regist som i avskrift in extenso i Rött 246 (jfr ovan s. 5).

Förutom av andra skäl är det med hänsyn till att femte brevet av första handen saknas hos Rasmus, icke troligt, att avskrifterna i D 366 varit hans förlaga. Vidare äro ej de nummer, med vilka breven i båda avskriftssviten äro försedda, helt överensstämmande. Intressant i detta sammanhang är att avskriften av brevet den 20 sept. 1479 av den andra handen (D 366) har nummer 4 liksom också motsvarande regist av Rasmus i Rött 246, s. 5. Med undantag för breven rörande fru Gertrud och hennes gods har Rasmus icke gett registerna nummer i något annat fall än detta. Rasmus har dock också nr 4 för ett brev i Gertrudsviten (jfr nedan s. 19, not 2). Numren i D 366 synas ej vara tillskrivna senare. Häftet i D 366 har kommit till Kungl. Bibl. från D. G. Neschers (1753—1827) samlingar.

² Orig. till regesten från år 1435 finns i Riksarkivet, dat. Stockholm 13 sept. 1435, och är tr. i Dipl. Dalekarl., nr 932. Det står ej, att egendomarna lämnats till Mats Jakobssons hustru (» . . . jacopssons fru ighen»). Rätta läsningen är: *viacopsson frii ighen*. Efter Dipl. Dalekarl. samma felläsning i Sv. medeltidsregister, nr 299.

I Dipl. Norv., som ännu icke utnyttjat den för norsk historia så värdefulla samlingen i Rött 246, finns ett högst betydande antal andra urkunder avtryckta, vilka nära beröra ovan omnämnda godstvister m. m.; särskilt synes ett stort antal sådana handlingar återfinnas i delarna 3 och 16. Det har i denna undersökning endast i undantagsfall varit möjligt att i noter hänvisa till dessa och övriga källskrifter, som på ett eller annat sätt ha beröring med här redovisat material. Jag hoppas i annat sammanhang få tillfälle att ingående redogöra för de processer, som här kunnat tecknas endast till sina yttersta konturer.

Jakob Fastulfsson, var † 1428, i., rr. i Norge. G. o. 1390 m. Elsebe Ottosdotter (Römer) till Östråt, † o. 1448.

Narve Jakobsson till Östråt, lever ännu 1444, i., rr. i Norge.
G. m. Filippa Borkvardsdotter (Krummedike) i hennes i:a g.

Gertrud Narvesdotter, lever ännu 1502. G. m. Magnus Gren i dennes 2:a g., † 1473, i., rr.

Filippa Magnusdotter. G. m. Bengt Ryning, † 1505, i., rr.

Erik Ryning,

† 1520, väpn., rr. G. m. Anna Bengtsdotter (Lillie) i hennes i:a g.

Märta Eriksdotter, † 1564. G. i sitt i:a g. m. Abraham Pedersson (Rommel; oxhuvud).

Mats Jakobsson,

lever ännu 1455, i., rr. i Norge. G. m. Gro Alfisdotter (Bolt), lever ännu 1472.

Jakob Matsson, kanik i Trondheim och Oslo, lever ännu 1498.
Otto Matsson, lever ännu 1508, var † 1512, i., rr. i Norge.

Inger Ottosdotter, G. m. Nils Henriksson (Gyldenlöve), † 1523, i., rr. i Norge.

Gertrud Matsdotter G. m. Nils (Jönsson) Posse i hans i:a g., väpn., rr.

Axel Posse, Gertrud Nilsdotter. G. m. Göran Hansson (Stiernsköld)

Margareta Nilsdotter. Elin Nilsdotter. Anna Nilsdotter. Lucia Nils-
G. 1) m. Vincents Lunge, G. m. Nils Lyk- G. m. Erik Urup, dotter. G. m.
† 1536, i., rr. i Norge; ke, † 1535, i., rr. † 1571, rr. i Jens Tillufsson Peder Hansson
2) 1540 m. Jens Splid i Norge. Norge. (Bielke), † 1559. (Litle), † 1551.
(Fasti).

Gertrud Jakobsdotter. G. i sitt 2:a g. m. Magnus Hogenskiöld, väpn.

¹ En del av denna släkttavla är relevant först för senare partier av uppsatsen. Med diverse kompletterande uppgifter grundar den sig huvudsakligen på framställningen i Danmarks Adels Aarbog, 1913, s. 475 ff. och uppsatser av C. M. Munthe i Norsk släktshistorisk Tidsskrift, 1, s. 342 f. och H. Sollied, ib. 6, s. 259 ff.

Efter avskrifterna in extenso, vilka trots sin ovan supponerade olikartade proveniens till följd av sitt innehåll fogats till Nils Posse-avsnittet, följer å s. 37 Rasmus Ludvigssons rubrik: »Her Knut Poses Mödernes Slect». Å s. 40 kommer så en ny rubrik: »Latineske breff försuenskede och extraherede.» Eftersom såväl den sista regesten före som den första efter sistnämnda rubrik berör Torkel Erengislesson (Barun), är det troligt, att Rasmus själv uppfattat den sistnämnda rubriken endast som en underrubrik. Även flertalet urkunder under denna rubrik berör tydligen herr Knuts († 1595) mödernesläkt, men de göra det ingalunda undantagslöst, exempelvis ett avlatsbrev för Jöns Lage Posse och hans hustru och barn 1452 och ett annat för Knut Posse († 1500) och hans hustru 1482 (båda å s. 43). Å andra sidan förekomma under den första rubriken (»Her Knut Poses Mödernes Slect») en del register, som ej synas direkt svara mot densamma. Flertalet av de under dessa båda rubriker redovisade urkunderna kunna emellertid på något sätt anknytas till herr Knut Posses († 1595) mödernesläkt, även om inslag förekomma av diverse andra register angående andra Possefränder. Vilken uppfattning Rasmus än kan ha haft om dessa sista register, om vilkas placering han kanske själv stundom varit tveksam, torde det mest vara ändamålsenligt att behandla hela det återstående avsnittet i ett sammanhang.

I några fall, särskilt när det gäller register från 1300-talet och början av 1400-talet, är det svårt att spåra det organiska sammanhanget mellan dem och förklara, vilket samband ifrågavarande urkunder haft med Axel Matssons släkt, d. v. s. Knut Posses († 1595) mödernesläkt, eller Possesläkten över huvud taget. Troligen finns merendels ett sådant sammanhang och oftast är det säkerligen betingat av släktskapsförhållanden mellan Possarna och någon av de i breven omnämnda personerna. I flera fall visar det sig, att man av detta samlade källmaterial kan erhålla mycket goda uppslag, då det gäller att taga ställning till och utreda dunkla och svårlösta genealogiska problem. Givetvis måste man dock alltid räkna med att en urkund kunnat förvärfvas till släktarkivet samtidigt med ett köp, d. v. s. att med köpet följt äldre handlingar rörande egendomen, för att köparens rätt på så sätt ytterligare skulle styrkas. Om i dylika fall sådana brev mottagits av Possarna eller deras fränder, är det stundom ogörligt att fastslå, varför handlingarna kommit i Possarnas ägo, i synnerhet om dessa åter sålt gården och den köpehandling, medelst vilken detta skett, förkommit. Undersökningen försvåras av att ingen medeltida jordebok över Possarnas gods finnes bevarad.

Åtskilliga exempel finnas i detta avsnitt på att förekomsten av

en viss regest just i detta sammanhang ökar såväl dess eget som andras i avsnittet förekommande registers källvärde. Sålunda finnes exempelvis å s. 38 en regest av ett brev från 1386, enligt vilket en hustru Sigrid och hennes arvingar tilldömas gods i »Longerid» och »Gismundeboda» i Säby socken, vilka Olof Skytte haft.¹ Å samma och närmast föregående sida finnas två andras register, den ena från 1474, enligt vilken Birger Körning ger hälften av en gård Uddarp i Säby socken i Norra Vedbo härad till sin »måg» Mats Påvelsson till Faderstorp och dennes hustru, som var Birgers brorsdotter; gården har han ärvt efter sin moster hustru Kerstin till »Myreby».² Det andra brevet är från 1484, då Mats Påvelsson till Faderstorp till sin hustrus farbror Birger Körning, dock blott för dennes livstid, överlåter gårdarna »Magasiö», Gismundaboda» och »Sonatorp», 1 gård i »Myreby» samt »Gunnarstorp», »Hylta» och »Hykle» m. m. Ingen socken är ängiven för dessa egendomar (s. 38).³ Identifikationerna av sistnämnda gårdar, vilka undantagslöst synas ligga i Säby socken i N. Vedbo härad i Småland, underlättas högst betydligt genom de båda första breven. »Gismundeboda», nuvarande Gissnabo, omnämnes i registerna från 1386 och 1484. Givetvis måste man i ett fall som detta räkna med att Gissnabo genom köp kunnat övergå till Mats Påvelsson eller hans släkt, men framför allt synas de föreliggande omständigheterna i hög grad kunna underbygga ett på andra grunder supponerat men ej bevisligt antagande om släktskap mellan hustru Sigrid och Mats Påvelsson.

I ett brev av den 19 juli 1486 omtalas Knut Posse som »svåger» till slottsfogden på Åbo, Johan Kyle, och på samma sätt benämnes Johan själv av väpnaren Nils Barun i en köpehandling av den 7 september 1489.⁴ Ingen av dessa båda urkunder är omnämnd i ovan beskrivna häfte av Rött 246, men förhållandet må här påpekas för att ytterligare exemplifiera, hur källvärdet av en regest kan höjas genom att dess förlaga kan antagas ha ingått i ett visst godsarkiv. Här åsyftas närmast den regest av Rasmus Ludvigsson, enligt vilken Johan Kyle år 1485 i Vadstena givit sin hustru Brita Eriksdotter morgongåva (s. 38). Johan Kyles »svågerskap»⁵ med Knut Posse och Nils

¹ Tydligt samma som perg.-orig. i Riksarkivet, dat. Linderås 25 sept. 1386 (Sv. Riks-archivets pergamentsbrev, nr 2264).

² Finns som perg.-orig. i Riksarkivet, 24 febr. 1474.

³ Brevet finns i perg.-orig. i Riksarkivet, Odat. pergamentsbrev; årtalet går icke att läsa men »die sancte (!) ambroci» är fullt tydligt; alltså 4 april eller någon av de närmast föregående eller efterföljande dagarna.

⁴ Finlands medeltidsurkunder, nr 4097 samt perg.-orig. i Riksarkivet.

⁵ Det må i detta sammanhang erinras om att med »svåger» under medeltiden menades manlig frände i följd av giftermål (Söderwalls övers.).

Barun finner en mycket enkel förklaring, om man utgår ifrån att denna Brita Eriksdotter är identisk med den kvinna av samma namn, som riksrådet Axel Matsson gifte sig med någon gång på 1490-talet efter Johan Kyles död.¹ Å andra sidan ger detta antagande, som på här anförda grunder kan anses bevisat,² en förklaring till att morgongåvebrevet förvarats bland Possehandlingarna.

Axel Posse gifte sig någon gång efter 1505³ med Axel Matssons och Brita Eriksdotters dotter Anna. I stället för en närmare redogörelse för deras släkt synes det för åskådlighetens skull vara lämpligare med en släkttavla, som klargör åtskilliga av de genealogiska sammanhang, som belysas av de register från senast behandlade avsnitt, vilka redan omnämnts eller nedan komma att omnämnas (se nästa sida).

En blick på vidstående släkttavla låter oss ana, varför en rad register rörande Torkel Erengislesson (Barun) finnas i samlingen, bl. a. brev av kung Magnus från åren 1363—1365 om ansvarsfrihet åt Torkel för förvaltningen av Åbo och Varbergs slott (s. 40),⁴ samt ett från 1356, enligt vilket konungen ger Torkel bl. a. sitt gods »källetorp», vilket Erengisle Tomasson (Torkel Erengislessons far?) säges tidigare ha mottagit för andra konungens gods i Värmland (s. 41).⁵ Minst tre olika vägar synas emellertid ha stått öppna för urkunderna rörande Torkel och hans släkt att hamna i Possarnas släktarkiv, d. v. s. antingen över Anna Axelsdotter (yngre Vinstorpasläkt), gift med Axel (Nilsson) Posse, eller över Kristina Tykesdotter (Välingesläkt), gift med Jöns Lage Posses far, eller slutligen över Märta Knutsdotter (Tre rosor), gift med Jöns Lage Posse (jfr vidstående släkttavla).

Det kan vara av intresse att påpeka, att åtminstone en utskrift eller avskrift av ett brev i Possesamlingen även har förvarats i släkten

¹ Johan Kyle omnämnes fortfarande 1490 som slottsfogde på Åbo men därefter blir det tyst om honom (se Finlands medeltidsurkunder, registret).

Axel Matssons morgongåvebrev finns bevarat bland odaterade perg.-brev i Riksarkivet; brevet är söndrigt, varigenom årtalet är oläsligt; bland fastarna märkas riksrådet Jöns Knutsson (Tre rosor) (död 1497 enligt Styffe, Bidrag 4, inl. s. 317) värmlandslagmannen Olof Björnsson (Vinge) (troligen död före 1498, jfr Sjödin, Gamla papper, 2, s. 58) och riksrådet Erik Ragvaldsson; troligen kan en undersökning rörande den sistnämndes dödsår föra terminus ante quem ännu längre bakåt.

² Se även föreg. not.

³ Regest av avlatsbrev för Axel Posse och hans hustru fru Elsa [Nilsdotter, hans första hustru] samt deras dotter, jungfru Anna, dat. 1505 (Rött 246, här omskrivna häfte, s. 44).

⁴ Åtminstone ett av dessa synes finnas i orig., tr. Dipl. Norv., 3, nr 346 (23 april 1365).

⁵ Brevet bevarat i orig. i Riksarkivet (tr. Sv. Riks-archivets pergamentsbref, nr 268; 25 juli 1356).

Erengisle (Tomasson?). G. m. Katarina Pedersdotter (Porse).

Torkel Erengislesson (Barun),
lever ännu 1381, II.

Gunhild Torkelsdotter.
G. m. Tyke Eskilsson
(Vältingesläkt).

Torkel Barun Jöns Tykesson,
lever troligen ännu 1442.
Nils Tykesson,
lever 1433, lagman i
Värmland.

Nils Barun, Elin Jönsdotter.
lever ännu G. m. Erik Nilsson.
1489, väpn. G. m. Erik Sä-
mundsson (Skunk).

Birgitta Eriksdotter.
G. 1) m. 2) Axel Matsson
Johan Kyle. (yngre Vinstorp-
släkt), lever ännu
1523, I, II. Ingeborg Eriksdot-
ter. G. m. Jöns
Knutsson (Tre
rosor) i hans 1:a g.,
† 1497, II.

Anna Axelsdotter.
G. m. Axel (Nilsson)
Posse i hans 2:a g.,
var † 1553, väpn.,
II.

Kristina Tykesdotter.
G. m. ?

Jöns Lage Posse.
G. m. Märta Knutsdotter
(Tre rosor).

Knut Posse, Nils Posse,
† 1500, väpn., lever ännu
II. 1492, troligen
† 1493, väpn.,
II.

Axel Posse Gertrud Nils-
dotter. G. m.
Göran Hansson
(Stiernsköld).

Katarina Pedersdotter
(Porse). G. i sitt 2:a g. 1346
m. Lars Magnusson (leo-
pard), är † 1374, I.
[Magnus Larsson]

Jöns Magnusson, I.
G. senast 1404 m. Gesa
Nilsdotter.

En dotter. G. m. Knut
Jönsson (Tre rosor) i hans
1:a g., lever ännu 1438,
väpn., II.

Märta Knutsdotter.
G. m. Jöns Lage Posse,
lever ännu 1473, I, II.

Knut Posse, Nils Posse.
Axel Posse. Gertrud Nils-
dotter.

¹ Denna släkttaula är med mina egna suppleringar uppgjord i huvudsak efter K. H. Karlssons släktavlor i Västerås formminnesf.: s tidskr., 2: 8—9, s. 178 f. Karlsson har i skilda uppsatser diskuterat åtskilliga i släktavlorna förekommande uppgifter, se särskilt Sv. Auto-
grafsällsk:s tidskr., 2, s. 71 ff., och Personhist. tidskr., 1905, s. 6. Ang. Torkel Erengislesson jfr också P. von Möller, Bidrag till Hallands
historia, 1, s. 79 ff.

Tre rosors arkiv. Det gäller ett pantebrev från år 1360 på några gårdar i Berga och Hassle socknar i Vadsbo härad i Västergötland, utställt av herr Lars Magnusson (leopard) till Torkel Erengisleson (s. 41);¹ två av gårdarna återfinnas f. ö. i Knut Posses morgongåvobrev från år 1472.

Det skulle föra för långt att i denna presentation av avskrifts-samlingen ingående diskutera de olika proveniensmöjligheterna för de återstående, närmare ett 20-tal, av Rasmus excerperade urkunderna, vilka äro av tämligen disparat karaktär. Till åtskilliga, vilka direkt beröra Possarna, hoppas jag få återkomma i annat sammanhang. Blott ytterligare en regest må redan nu omnämnas. År 1347 gav Brynolf Haraldsson och hans hustru Kristina Hemmingsdotter (dotter till väpnaren Hemming Tanne)² ett par gårdar till Kedums kyrka för att kyrkoherden och alla hans efterträdare varje vecka skulle hålla en mässa för levande och döda (s. 42). Med konstaterandet att denna urkund förekommer bland Knut Posses brev tangeras ett av de mera svårlösta och intressantare problemen i Possesläktens äldsta historia. År 1409 stadfäste sålunda Birgitta Brynolfsdotter fru Katarina Knutsdotters (Folkungaätt?) donation till Vadstena kloster av Nordkärr och Haraldstorp samt annat gods i Västergötland och på Dal.³ På 1430-talet har tydligen Jöns Lage Posse besuttit Nordkärr men förlorat egendomen genom process år 1443. Nordkärr är den gård som först av alla kan konstateras ha varit i Possesläktens ägo i Sverige. Det har antagits, att Jöns Lage Posses innehav av gården grundat sig på något slags arvsrätt, möjligen direkt efter Birgitta Brynolfsdotter, helst som denna fört ett vapen, som något påminner om Jöns Lage Posses.⁴ Birgitta torde vara dotter till ovan-nämnde Brynolf Haraldsson, som tillsammans med sin hustru år 1347 gav donationen till Kedums kyrka. Möjligen kan Rasmus Ludvigssons regest, till vilken ytterligare några andra register sannolikt organiskt kunna anknytas, ge någon ledtråd, då det gäller att av ett

¹ Ifrågavarande förteckning över släkten Tre rosors godsarkiv är tr. av K. H. Karlsson i Västerg:s fornminnes:s tidskrift, 2: 8—9, s. 133 ff.; regest av brevet från 1360 å s. 140. Det är säkerligen fråga om samma brev, trots att gårdarnas antal av Rasmus uppgives till 4 men i den andra regesten till 5.

² Jfr Elgenstierna a. a., 1, s. 696 samt brev av den 4 juni 1377, i vilket Karl Knutssons (Gera?) hustru, Birgitta Brynolfsdotter, säges vara Hemming Tannes barnbarn (Sv. riks-arkivets pergamentsbref, nr 1273); jfr dessutom Sv. Dipl. f. o. m. 1401, nr 283 och 1149.

³ Sv. Dipl., nr 1094 (5 aug. 1409).

⁴ Elgenstierna, a. a., 6 s. 1. Birgitta förde tre stengavlar i övre fältet av delad sköld.

Jag hoppas få tillfälle att närmare gå in på dessa spörsmål i en undersökning om Possesläktens historia.

synnerligen skört och fragmentariskt källmaterial skaffa sig en uppfattning om Possarnas ursprung.¹

* * *

I ett annat omslag i bunten Rött 246 i Kammararkivet förvaras bl. a. 6 blad av gemensam proveniens, av vilka det första bär rubriken »Extract och Copier aff Jöns Wlffzssons Jordebref». De 6 pappersbladen, varav 4 äro lösa, ha formatet 22 × 32 cm. De ha tydligen en gång utgjort ett häfte; detta framgår av format, fuktfläckar, andra skador m. m.; »häftet», såsom dessa blad i fortsättningen må betecknas, innehåller såväl avskrifter som register och är i sin helhet nedskrivet av Rasmus Ludvigsson; sammanlagt fyra sidor äro blanka.

Eftersom samtliga avskrifter och register på något sätt beröra Possarnas eller deras arvingars egendomsförhållanden, är det uppenbart, att de tillkommit för någons räkning, som varit intresserad av dessa frågor; det är ju självfallet orimligt, att samtliga Jöns Ulfssons (Bååt-Snakenborg) jordabrev skulle haft Posseproveniens. Intill dess en närmare undersökning gjorts av åtskilliga andra handskrifter i Röda nummerserien i Kammararkivet och annat hithörande källmaterial samt om Johan III:s godspolitik, må en gissning tillåtas, att även dessa avskrifter och register tillkommit på Johans tillskyndan som en följd av hans giftermål med Gunilla Bielke. Efterföljande släkttavla (se nästa sida) må bidra att göra utredningen åskådligare. Dessutom hänvisas till släkttavlan nr 2.

Närmast efter ovan citerade rubrik följa två avskrifter in extenso, vilka beröra de godstvister, som uppkommit till följd av Nils Posses äktenskap med Gertrud Matsdotter (Römer) och som äro så rikligt dokumenterade i den första i denna uppsats redovisade avskriftssamlingen ur Rött 246. Det första brevet är daterat Oslo den 6 februari 1538 och är utfärdat av väpnaren Axel Posse till Hällekis. Denne erkänner sig av sin morbrors dotter fru Inger Ottosdotter, herr Nils Henrikssons änka, ha mottagit tre pergaments- och tre pappersbrev angående gods i Sverige efter hustru (!) Gertrud på Gimmersta.

¹ Det kan i detta sammanhang vara värt att undersöka bl. a. om icke den Joen Bengtsson, som enligt två register från 1347 resp. 1349 förvärvar en del gårdar (s. 42), är identisk med Jöns Bengtsson (lejonansikte) och om icke den Erengisle Sunesson, som 1378 av kung Albrekt tilldömes en egendom (s. 43), är identisk med den berömda jarlen av släkten Bååt. (Sannolikt förhåller det sig så.) Kristina Hemmingsdotter har antagits i sitt första äktenskap ha varit gift med Peder Jonsson (Bååt), Erengisle Sunessons farbror; andra (event. tredje gången) var hon gift med Jöns Brudsson (lejonansikte) (Elgenstierna, a. a., I, s. 696).

Släkttavla nr 4.¹

Jöns Lage Posse

Knut Posse, † 1500.	Nils Posse.
	G. i sitt 1:a g. m. Gertrud Matsdotter (Römer).
	Axel Posse.
	G. i sitt 2:a g. m. Anna Axelsdotter (yngre Vinstorpasläkt).
	Margareta Axelsdotter, f. 1548, † 1575. G. m. Johan Axelsson (Bielke), † 1576, r., rr.
	Gunilla, drottning, förmäld m. Johan III 21/2 1585.
	Gertrud Nilsdotter, G. m. Göran Hansson (Stiernsköld) i hans 1:a g., † 1517, väpn.
	Märta Göransdotter. G. i sitt 2:a g. m. Knut Andersson (Lillie af Ökna), trol. † 1546, r., rr.
	Agneta Knutsdotter, G. 1544 i sitt 1:a g. m. Ulf Henriksson [Snakenborg] (Bååt), rr.
	Jöns Ulfsson Snakenborg, † 1600, ståthållare på Stegeborg.

Herr Bengt Ryning och hans arvingar hade sålt godsén. Axel lovade, att han skulle bemöda sig om att fru Inger skulle få sin rättmätiga andel samt att han själv skulle återlämna breven till henne. Den andra avskriften utgöres av fru Ingers fullmakt för Axel Posse att bevaka hennes intressen rörande de fru Gertruds gods, som Bengt Ryning sålt. Den är daterad Oslo 1539.²

De sex pappers- och pergamentsbrev, som omtalas i ovan nämnda brev av den 6 februari 1538, och som Axel Posse fått till låns av fru Inger, har Rasmus Ludvigsson identifierat med urkunder, som han excerperat i den först redovisade avskriftssamlingen ur Rött 246. Denna må för enkelhets och tydlighets skull i fortsättningen benämnas häfte 1, medan det sist omnämnda häftet må kallas häfte 2. I hela häfte 1 förekommer det endast sex gånger, att Rasmus i marginalen gjort extrakt av registernas innehåll. Första gången är till den

¹ Stommen till denna släkttavla är gjord efter Elgenstiernas ättartavleverk.

² Felaktigt uppgives fru Gertrud på Gimmersta vara Bengt Rynings hustru i stället för hans svärmor.

Sist i samlingen finns ytterligare en avskrift in extenso, nämligen Axel Posses ovan (s. 3 f.) omtalade brev till Gustav Vasa av den 20 mars 1545, vari han ber om vidimationer av sina handlingar rörande processen mot fru Inger samt anhåller, att kung Gustav måtte av danske konungen utverka stadfästelse av dennes tidigare i detta mål utfärdade brev (jfr ovan s. 5 f.). Denna avskrift är skild från föregående register genom en blank sida.

tre sidor långa regesten rörande arvskiftet efter Hans Sigurdsson (s. 6—8). I samtliga övriga fall hänföra sig extrakten till register av urkunder rörande fru Gertrud eller hennes gods. Ett extrakt är avsett för två brev. Regesterna äro daterade 1455, 1501, 1529 (vidiminationsdatum), 1435, 1500 och 1499 samt återfinnas i häfte 1 å s. 9, 10, 15 och 18 f.¹ De fem första regesterna har Rasmus därtill försett med nummer från 1 till 5, vilket ju i detta sammanhang är av så mycket större intresse, som dessa register icke komma i följd.² Att de sex regesterna i enlighet med Rasmus' uppfattning verkligen också ha sina motsvarigheter i de sex pappers- och pergamentsbrev är till följd av proveniensförhållandena i allra högsta grad sannolikt om ock ej bevisligt.

Jöns Ulfssons (Bååt-Snakenborg) morfar, Knut Andersson (Lillie af Ökna), har haft anledning att skaffa sig avskrifter av dessa handlingar som följd av sitt äktenskap med Nils Posses dotterdotter Märta Göransdotter (Stiernsköld). Detta framgår redan av de båda register i häfte 2, vilka Rasmus placerat omedelbart efter nyss omnämnda avskrifter. Det är två kung Gustavs stämningsbrev, det första av den 12 oktober 1541 till Nils Ryning att svara på talan av herr Knut Andersson och Axel Posse om några gods, det andra av den 10 april 1540³ till Nils Ryning och Abraham Pedersson (Rommel; oxhuvud)⁴ att svara på talan av herr Knut Andersson om några gods, som fru Gertrud till Gimmersta haft till låns av herr Otto Mattson och hans syskon.⁵

En annan process, varom detta häfte i Rött 246 bär vittne, har sin upprinnelse i en länetransaktion mellan Knut Posse och Henrik Honningkhusen.⁶ Knut hade lånat denne penningar m. m. till ett värde av 2000 mark. För detta lån hade fru Karin Eriksdotter

¹ Jfr ovan s. 9 f. Rasmus har dessutom i ett fall gjort ett liknande extrakt i det av honom ej nedskrivna avsnittet i häfte 1 ur Rött 246 (s. 25); även denna gång är det ett brev, som handlar om fru Gertruds gods; brevet är daterat 26 sept. 1500 och är samma som ovannämnda, som återfinnes i registret av Rasmus å s. 15.

² Det är icke sannolikt, att brevet av den 20 sept. 1479 (försett med nr 4 i såväl Rött 246 som D 366) kunnat ingå bland de av fru Inger utlånade urkunderna (se ovan s. 10 not 1). Denna urkund hade utnyttjats av Possarna i process mot släkten Römer.

³ Urkunden är naggad i kanten, och av årtalet äro nu endast siffrorna 154 fullt tydliga; med modern handstil är 1540 tillskrivet i kanten.

⁴ Abraham Pedersson var gift med Märta Eriksdotter Ryning (se släkttavla nr 2).

⁵ Den sista regesten i häftet, vilken synes vara något senare tillskriven, men som hör samman med ovanstående, dateras 1365 och säges vara ett vittnesbrev, som givits ang. gods, som svenskarna tagit från Magnus Grens svärmor, fru Filipa; tydligen felskrivning för 1465 (jfr släkttavla 2).

⁶ Henrik H. var borgare i Reval med affärsförbindelser på Finland, bl. a. med Laurens Axelsson Tott, fru Karin Eriksdotters man (jfr registret till Finlands medeltidsurkunder, 5); till Knut Posses mellanhavande med Henrik H. (jfr ibid. nr 4153 etc.) hoppas jag få återkomma utförligt vid ett senare tillfälle.

(Nipertz) gått i borgen den 18 maj 1484. Lånet skulle återbetalas pingstdagen två år senare.¹ Efter fru Karins död fingo hennes arvingar bära konsekvenserna av borgensförbindelsen, vilket de dock ej åtog sig godvilligt. Närmast efter fru Karins borgensförbindelse följer en regest av svenska riksrådets dombrev av den 9 november 1492. Hans Åkesson (Tott) hade enligt detta ett år tidigare dömts att betala Knut Posse 1600 mark på Laurens Axelssons (Tott) barns vägnar, såsom deras moder fru Karin (Eriksdotter Nipertz) lovat. Eftersom herr Hans ej förnöjt Knut Posse efter sex veckor, förnyades domen med åläggande för herr Hans att pantsätta Svartö m. m. till Knut, om han ej kunde gottgöra i penningar.

Fortfarande den 16 maj 1496 hade Tottarna emellertid ännu icke betalat det på 1600 mark resterande beloppet av den ursprungliga lånesumman. Enligt rådets dombrev av nämnda datum skulle Knut Posse, eftersom rådets båda domar ej blivit åtlydda, få behålla »Lydinge» gods intill Stockholm (regest i »häfte 2»).

Släkttavla nr 5.²

Karin Eriksdotter (Nipertz). G. i sitt 2:a g. m. Laurens Axelsson (Tott)
i hans 2:a g., † 1482, r., rr.

Axel Laurens- son, rr.	Margareta Lau- rensdotter. G. m. Kristiern Bengtsson (Oxenstierna), † 1520, r., rr.	Ingeborg Laurensdotter. G. 1) m. Jöns Ulfsson (Roos) till Ervalla, r. Brita Jönsdot- ter. G. i sitt 3:e g. m. Kristoffer Andersson (Röd), † 1548, konungens kansler.	2) senast 1506 m. Nils Eskilsson (Banér), † 1520, rr. Axel Nilsson (Banér), † 1554, rr.
Karin Axels- dotter, † 1558. G. 1) m. Ivar Månsson (lilje- örn); 2) m. Hans Claesson (Bielkenstierna), † 1566, r., rr.			

Med hänvisning till ovanstående släkttavla må i största kort-
het rörande de återstående regesterna i detta senast behandlade
häfte endast omnämnas, att väpnaren Axel Laurens-son (Tott) och
riddarna Jöns Ulfsson [Roos af Ervalla, g. m. Ingeborg Laurens-
dotter Tott] och Kristiern Bengtsson [Oxenstierna, g. m. Margareta

¹ »2000 m[ark] i Stockholms mynt danske hwite och någre gode warur» har upp-
fattats som ovan.

Brevet säges också föreligga i vidim. på perg., utfärdad 1484 av prosten Magnus
Nilsson i Åbo.

² Denna släkttavla är med mina egna kompletteringar upprättad i huvudsak efter
Elgenstiernas ättartavleverk.

Laurensdotter] den 2 juli 1499 erkände sig vara skyldiga Knut Posse 1200 mark ört., varav 800 å deras »moders», fru Karin Eriksdotters vägnar (regist i häfte 2). År 1506 hade Nils Eskilsson [Banér, Ingeborg Laurensdotters andre man] och 1509 Axel Laurenssohn olika uppgörelser rörande dessa frågor med Göran Hansson [Stiernsköld, g. m. Gertrud Nilsdotter Posse] (två register i häfte 2).

Mer än ett halvt sekel efter det panten givits, hade man ännu icke nått uppgörelse. Striden fortsattes av den tredje generationen, och härom vittna ett par brev, som Gustav Vasa utfärdat, ett odaterat med stämning på herr Kristoffer Andersson [Röd till Ervalla, g. m. Brita Jönsdotter Roos till Ervalla], Axel Nilsson (Banér) till Hendelö och Ivar Månsson [liljeörn till Edby, g. m. Karin Axelsdotter Tott] att svara herr Knut Andersson [Lillie af Ökna, g. m. Märta Göransdotter Stiernsköld] i synnerhet om silver och penningar; det andra är daterat 26 januari 1546 med stämning på samme Axel Nilsson samt Hans Claesson [Bielkenstierna, Karin Axelsdotters andre man] att svara herr Knut Andersson för de 1200 mark penningar i silver och penningar, som Axel Laurenssohn och Nils Eskilsson med våld tagit från fru Elins hus i Stockholm (två register i häfte 2). Som av släkttavlan nr 4 framgår, har Knut Andersson vid eventuell framgång i processen varit skyldig att lämna vederbörlig andel till Axel (Nilsson) Posse. För Johan III har det givetvis kunnat vara av intresse att å sin gemåls vägnar låta undersöka, hur dessa affärer ordnats.

Även om huvudavsikten med införskaffandet av registerna ur Possesamlingarna troligen ej varit att de skulle användas för genealogisk verksamhet, har Rasmus Ludvigsson givetvis flitigt utnyttjat avskrifterna för detta ändamål. Om detta självklara förhållande vittnar bl. a., att ett antal register, som i övrigt blott äro kända ur här behandlade avskriftssamlingar i Rött 246, även finnas i de av Rasmus rubricerade släktavlorna över släkten Posse i samlingen Genealogica 15 i Riksarkivet.¹

¹ Jag tackar fil. kand. Hans Gillingstam för hans påpekande, att ifrågakarande register hitintills påträffats endast i nämnda samlingar.

Något om Anders Gabriel Duhre och en honom ägnad latinsk dikt.

Av Anders Grape.

Det var som bekant i äldre tider ingalunda ovanligt att lärda herrar hedrade varandra bl. a. genom att om en författares opus göra uttalanden, som denne lämpligen kunde avtrycka i sitt verk. Dylika hedersbetygelser voro ofta mycket panegyriskt hållna och formade sig gärna till en lyckönskan till den föreliggande prestationen med ett lovprisande på vers eller prosa av författarens lärdom osv. Språket var oftast lärdomens eget, latinet, men i senare tid, t. ex. i 1600- och 1700-talens disputationslitteratur, där lyckönskningsseden ju florerade, kunde man vid sidan av de klässiska tungomålen finna dels orientaliska språk någon gång nyttjade, dels även alster som åtminstone avsågo att vittna om vederbörande gratulants förtrogenhet med de moderna språken. Understundom förekom det emellertid också att en dylik hyllning, t. ex. ett latinskt skaldekväde, publicerades som en särskild liten skrift — så vanligt var det väl knappast i vårt land, men dylika tryck möta dock emellanåt i våra biblioteks samlingar av personverser o. likn.

Men det mesta i vår värld kan som bekant vändas så att säga in pejorem partem. Det ges därför också exempel på att en dylik fristående skrift tillkommit för att, ehuru klädd i hyllningsdiktens form, i själva verket gå till angrepp mot en författare med hånets och sarkasmens vapen. Dock torde det få sägas att dylika företeelser hos oss varit skäligen sällsynta inom det *lärda* skråets domäner — vi bortse nämligen här helt från vad som i de rent *litterära* fejdernas hetta kan ha presterats i denna den mer eller mindre perfida pamflettens genre. En kasus av denna art från anno 1738 torde emellertid kunna anses förtjäna ett närmare omnämmande, då den är förknippad med rätt säregna omständigheter och då därtill kommer att den i våra dagar blivit till sin innebörd fullständigt missförstådd.

Fallet ifråga gäller den i flera hänseenden egendomlige Anders Gabriel Duhre, en gestalt från det tidigare 1700-talet som, efter att länge ha intagit en skäligen undanskymd ställning i vår odlingshis-

toria,¹ på senare tid blivit föremål för åtskillig uppmärksamhet dels på grund av sin verksamhet som matematisk författare och undervisare — han räknade Anders Celsius och Samuel Klingenstierna bland sina lärjungar — dels och vida mer med anledning av sina idéer inom ekonomien, frihetstidens skötebarn bland vetenskaperna. Sålunda har Per Hebbe i en uppsats 'Anders Gabriel Duhres »Laboratorium mathematico-oeconomicum», ett bidrag till Ultunas äldre historia',² tecknat Duhres levnad och verksamhet, särskilt hans försök ått, sedan han av 1723 års riksdag erhållit arrendet av Ultuna kungsladugård, i praktiken omsätta de planer han tidigare framlagt på en teknisk läroanstalt i stor stil, ekonomiskt baserad på jordbruksdrift. Vidare har Bengt Hildebrand i Kungl. Svenska Vetenskapsakademien (1939)³ givit en på ytterligare arkivmaterial fotad teckning av mannen, vilken på vissa punkter supplerar Hebbes, och även på ett intressant sätt insatt honom i hans tids- och utvecklingshistoriska sammanhang: han betecknar honom såsom renodlat typisk för de utilistiska strömningar, som yppat sig på skilda håll i Europa och som togo gestalt »dels formellt i hävdandet av nationalspråkens användning inom vetenskapen, dels sakligt i befordrandet av de realia, som universitetet försummade men tiden krävde». Och med hänsyn till Duhres verksamhet efter dessa linjer räknar han honom till »skaran av vägrödjare för den kommande svenska Vetenskapsakademien». Slutligen har Hildebrand även för Svenskt biografiskt lexikon (Bd 11) författat ett koncentrat av förberörda undersökningars resultat, vilket utökats med bidrag av H. J. Heyman om Duhre som matematiker.⁴

¹ Se dock G. Eneström i *Bibliotheca mathematica*, N. F.: Bd 1 (1887), s. 23 f., Bd 10 (1896), s. 24; vidare E. Wrangel, *Frihetstidens odlingshist.* (Lund 1895), s. 104 f., 168, och G. Schauman, *Studier i Frihetstidens nationalekonom. litteratur* (akad. avh. Hfors 1895), s. 112—116. Schauman har emellertid uteslutande fäst sig vid Duhres sällsamma skrift »Sveriges högsta välstånd», publicerad 1738 kort före Duhres bortgång (febr. 1739). Vi återkomma till denna i det följande.

² I K. Lantbruks-akademiens *Handlingar o. tidskr.*, Årg. 72 (1933), s. 576—594; även i särtr. Sthm 1933, 19 s. Det kan möjligen förtjäna nämnas att Hebbe upptog detta ämne på uppmaning av dessa raders författare, som själv långt tidigare behandlat vissa sidor därav för ett då i korrektur och rentryck föreliggande arbete (ännu alltjämt opublicerat). Detta kunde i dåvarande skick ställas till Hebbes förfogande och upptas också i hans källförteckning.

³ S. 174—186.

⁴ På övriga yttringar i senare tid av intresset för Duhre kan jag här ej ingå; jag nämner endast R. Anderberg, *Grunddragen av det sv. tekniska undervisn.-väsendets hist.* (Sthm 1921), s. 15 f.; N. V. E. Nordenmark, *Anders Celsius* (Upps. 1936; Lychnosbibliotek 1), passim (se regist.); A. Wiberg, *Till skolslöjdens förhistoria*, 1 (Sthm; tr. i Lund 1939; Årsböcker i sv. undervisn.-hist., No. 56/57, Årg. 19), s. 34 f., 45 f. (med noter i Kommentaren); avsnittet 'Duhres föreläsningar' i H. Schück, *Ansätser till ett universitet i Stockholm före 1800-talet* (i Samf. S:t Eriks årsbok 1942, s. 7—68), s. 38 f. osv.

Även om det torde få sägas att det ännu ges åtskilligt att ytterligare utreda beträffande Duhre, måste hans verksamhet dock anses i sina huvuddrag klarlagd. Under sådana förhållanden torde för våra syften en kort översikt göra till fyllest, detta så mycket mer som vi egentligen avse att här särskilt sysselsätta oss med det allra sista skedet av hans levnad, med epilogen så att säga i ett skäligen tragiskt livsdrama.

Redan under sina studieår i Uppsala, där han inskrevs som student 1695, synes Duhre ha börjat utforma planer på en läroanstalt av redan antydd typ, vilkas förverkligande senare kom att för honom framstå som en livsuppgift. Huruvida han verkligen, som det antagits,¹ 1707 framlagt sitt projekt för Karl XII får nog anses som osäkert. Han betonar själv vikten av att det hela hölles hemligt, »til dess Gud behagat förläna Fäderneslandet fredliga tider», och tydligen har det också stått klart för honom att saken krävde förberedelser av skilda slag: själv behövde han utbilda sig som undervisare, vilket tycks ha skett irån 1712 först i Uppsala och senare i Stockholm, där han bl. a. i anställning såsom »algebraist» vid Fortifikationskontoret från 1720 höll föreläsningar. För undervisningen vid den planerade läroanstalten, som han för övrigt tänkte sig som en slags »societet» av akademityp, krävdes vidare läroböcker på svenska, och ett par dylika åstadkom han i matematik och geometri 1718, resp. 1721. Det blev därmed först år 1722 som han kunde skrida till förverkligande av sina »laboratorie»-planer, vilka han då framlade i tvenne skrifter;² dessa hade adress till Rikens Ständer, som sammanträdde 1723, och åsyftade som antytt utverkandet av dispositionsrätten till Ultuna. Att denna framställning beviljades trots protester från landshövdingen i Uppsala sedermera generallöjtnanten frih. M. Cronberg, som två år tidigare erhållit detta arrende och nu föreslog andra åtgärder för Duhres tillgodoseende, är märkligt nog och får väl tillskrivas det nyväckta intresset för allt som hade med »landsculturen», handaslöjder, manufakturur o. likn. att skaffa och

¹ Hebbe, s. 580 (särtr. s. 5) och Hildebrand (KVA, s. 178; SBL, Bd 11, s. 507) uppge detta och stödjä sig härvid tydligen på ett uttalande av Duhre själv från 1738 (Utdrag af . . . Sweriges högsta wälstånd, s. 41) om att han 1707 hos konungen, som då befann sig i Sachsen, »emnade underdånigst anhålla om at i nåder blifwa hörd och få bewisa de öfwer detta hushålls project då upsatta rubriquer, fast än jag då det ei så omständeligen som sedermera hade satt på papperet, osv. Man tycks härav ha slutit, att Duhre tidigare skulle ha ingivit något slags memorial i ärendet, som han önskat att personligen få närmare utveckla inför konungen. För min del måste jag dock hålla det för föga sannolikt att han, som vid ifrågavarande tid ännu var en helt obemärkt studiosus, verkligen skulle ha trätt i kontakt med myndigheterna.

² »Wälmenta tanckar, angående huru jag tillika med min broder är sinnad, at . . . uprätta et laboratorium mathematico-oeconomicum . . .» och »A, G. Duhres Förklaring öfwer des . . . Wälmente tanckar . . .» (båda Sthm 1722).

därtill tydligt bar merkantilismens prägel. Duhre kunde alltså gripa sig verket an, vilket skedde bl. a. med reparationer på Ultuna, nyuppförande av smedja, snickarverkstad m. m., med utökning av kreatursbesättningen, med uppfinningar på det jordbrukstekniska området osv. Då lokaler för undervisningen ej kunde åstadkommas på den bofälliga kungsladugården, fick den med nådigt medgivande — välvilligt tillstyrkt även av Akademiska konsistoriet — förläggas till Uppsala. Av det vidlyftiga programmet, vars bärande princip innebar att undervisning i matematik och fysik skulle kombineras med handledning och praktiska övningar i olika hantverk (snickeri, svarvning, smide, glasslipning, ur- och instrumentmakeri osv.), blev det den teoretiska sidan, som tillsvidare någorlunda kom till sin rätt, nämligen genom matematiska föreläsningar hållna av Duhre och »räkнемästaren» Thomas Fuchs. Men de föreläsningar m. m., som Duhre kontrakterat med Daniel Menlös, senare professor i Lund, och med Klingensstierna kommo ej till stånd, liksom ej heller av Márten Triewald utlovade demonstrationer i experimentalfysik. Trots dessa och andra motigheter befanns det vid den undersökning Rikens Ständer 1726 läto anställa, att Duhre hade åtskilligt att peka på som han uträttat; hans personliga utlägg på ca. 30,000 dlr kmt måste ha imponerat, och synemännen tyckas ha fått ett gott intryck av hans sätt att handha egendomen. Undersökningen sammanhänge med hans anhållan till 1726 års riksdag att erhålla arrendet på livstid, varvid han ställde i utsikt att på inrättningen, Ultuna-societet, överlåta sin enskilda egendom. Det visade sig också att han alltjämt hade Ständernas förtroende: riksdagsbeslutet¹ redogör i erkänn samma ordalag för de vidtagna förbättringarna på gården, för Duhres åtgärder för ungdomens undervisning m. m. — till och med hans ännu blott mera preliminärt framlagda projekt om ett slags indelningsverk för landets hantverkare omnämnes med välvilja som ett tänkvärt eller åtminstone tänkbart uppslag. Resultatet blev också att arrendet 1727 beviljades Duhre på livstid, därtill på förbättrade villkor.

Allt hade sålunda i stort sett ordnat sig gynnsamt för Duhre och tycktes utlova en fortsatt framgångsrik utveckling. Så blev dock

¹ Sv. riksdagsakter, Ser. 2: D. 2, s. 399 ff. (referat). Dokumentet visar, att man insett och uppskattat Duhres idealism och oegennyttia, och detsamma ådagalägger ärendets behandling hos ständerna. På Riddarhuset betecknade sålunda justitiekanslern Thomas Fehman det som »et exempel utan exempel, at han [Duhre] icke allenast gör sig til en träl för publico, utan ock skiäncker bårt det han kan förvärfva» osv. (Sveriges riddersk. o. adels riksdagsprot. ifrån år 1719, D. 5, s. 389). Och i bondeståndet betonades det att Duhre »vid detta värk icke har någon afsicht på sin enskylte förmon utan tvert om et berömwärtdt upsåt at använda all sin tid, förstånd och tummeliga välfärd til publici tjenst och nytta» etc. (Bondeståndets prot. . . . utg. av S. Landahl, I, 1720 —1727, s. 677).

ingalunda fallet. Det skulle icke krävas mer än fyra år för att bladet skulle befinnas ha definitivt vänt sig och helt andra toner skulle förnimmas från statsmakternas sida. Till någon del hade Duhre härvidlag otvivelaktigt sig själv att skylla. Obotligt sangvinisk och med den entusiastiske optimistens blindhet för mötande svårigheter hade han hämningslöst uppdragit allt mer vittsvävande planer och gjort långt större utfästelser än han någonsin, ens med vida rikare resurser, skulle kunnat infria. Disproportionen mellan hugskott, förespeglingar och löften å ena sidan och den nyktra verkligheten å den andra blev alltför i ögonen fallande. Att han själv alltjämt var i god tro står utom all fråga, och på hans utomordentligt goda vilja kan man absolut icke tvivla. Och om det, som han kom att utträtta på den nådatid som blev honom beskärd, endast blev en ringa bråkdel av vad han planerat och ställt i utsikt, så var det dock i och för sig ingalunda någon föraktlig prestation.

Med den ökade ekonomiska trygghet han trodde sig ha vunnit fann han sig böra förvärva en fastighet i Uppsala — det blev den som numera nämnes Geijersgården — och hit förlades den samlade undervisningen. Denna fortgick som tidigare med föreläsningar av Duhre och Fuchs, varjämte Anders Celsius avlönad av Duhre åren 1727—30 föreläste högre matematik. För den praktiska undervisningen inrättades en smedja och en urmakarverkstad, där Christopher Hörner, som alltsedan 1723 gått Duhre tillhanda, ledde elevernas utbildning i filning, svarvning osv., under det att Fuchs undervisade i tillverkningen och användningen av matematiska instrument m. m. Elevantalet var icke obetydligt; det höll sig i genomsnitt vid ett 30-tal, och bland lärjungarna märktes män som Per Elvius d. y., Henrik T. Scheffer m. fl. Bland de alumner, vilkas utbildning och underhåll Duhre helt eller delvis bekostade, kunna nämnas Carl Reinh. Gråberg och Jonas Silfverling, båda kända som kopparstickare.¹ Det är alltså icke utan skäl som man räknar Duhre såsom en av föregångsmännen inom den tekniska undervisningen.

På sina håll följdes dock Duhres verksamhet med kritik och misstro. Själv hade han redan 1726 beklagat sig över illvilliga rykten, och kritiska röster hade ej helt saknats vid riksdagsbehandlingen 1726 —27.² Men för att åstadkomma en så snabb och så radikal omsväng-

¹ Se om dem Hultmark o. Möselius, Svenska kopparstickare o. etsare (Upps. 1944), s. 125, resp. 305 ff.

² Sålunda hade på Ridarhuset en Grundelstierna, förmodl. kammarrådet Albin G., framställt det osannfärdiga påståendet, att Duhre härtill dags . . . intet prästerat, utan bara månglat ut höö och annat som fallit vid gården, men yttrandet lämnades tydligen utan avseende.

ning i myndigheternas inställning, som snart nog yppade sig, måste det ytterligare ha krävts ett undermineringsarbete av betydande omfattning. Det vill också synas som om detta särskilt tagit fart från 1729, då landshövdingestolen i Uppsala intagits av Johan Brauner, en man som efter en lång studietid i Uppsala och utomlands gjort sin karriär på ämbetsmannabanan och hade namn om sig att vara en lärd herre, bl. a. särskilt framstående som latinskald.¹ Att Brauner blev själen i angreppen på Duhre, vilka också av åtskilligt att döma till väsentlig del utgingo från honom, torde få anses obestridligt. Naturligtvis har man icke rätt att betvivla, att han bibragts den uppfattningen, att Duhres sätt att handha egendomens skötsel lämnade mycket övrigt att önska och att han på den grund hade anledning att ingripa. Men det är å andra sidan ett faktum, att han hade ett rent personligt intresse av att komma Duhre till livs, därför att han — som han själv för övrigt ej stack under stol med — önskade att för egen del få överta Ultuna-arrendet. I det hänseendet kan han sägas ha gått fram med öppet visir, men när det gällde att förbereda den slutliga attacken, har han som det vill synas ej varit främmande för intrigspelets konstgrepp. Att gå på djupet ifråga om detta föga uppbyggliga kapitel är icke nödvändigt. Som Hebbe påvisat,² är det mer än sannolikt att Brauner stod bakom en aktion sommaren 1730, då ett par inlagor innehållande allehanda klagomål mot Duhre från torparna under Ultuna ingåvos till landshövdingeämbetet av en kammar skrivare Hansson. Uträkningen tycks ha varit att ärendet såsom ekonomimål skulle ha kommit under landshövdingens domvärjo, men då Duhre genom hänvändelse till Kungl. Maj:t fått målet hänskjutet till häradsrätten, uppdagades det att torparna nekade till att ha framställt dessa anklagelser ävensom till att ha givit Hansson något uppdrag att föra deras talan. Utgången blev därmed den, att det självgjorda ombudet dömdes till 8 dagars fängelse och dryga böter. Något senare avgjordes en annan rättstvist av ej mindre egendomlig natur, då hingstridaren R. Kilgren skickades fram med anklagelser mot Duhre för att ha tillåtit betning på Kungsängen i otillåten omfattning och till skada för ängen. Men här visste Duhre att vända udden mot anmälaren själv på ett sätt som kom Brauner att meddela häradsrätten, att vidare undersökning skulle inhiberas. Trots Duhres

¹ Brauner var född 1668, erhöll 1704 fullmakt som vice bibliotekarie i Uppsala, var senare under tjänstgöringen i centralförvaltningen bl. a. censor librorum och kungl. bibliotekarie (fr. 1712), blev kansliråd 1714, adlad 1715, landshövding i Kronobergs län 1727, friherre 1731; han avled 1743; se närmare levnadsteckning av Axel Nelson i Sv. biogr. lex. Bd 6, s. 115—118.

² Anf. arb. s. 590 f. (särtr. s. 15 f.).

protester vågade rätten ej gå emot Brauners order men medgav, att Duhres synemän inför rätta fingo bekräfta sin uppfattning, att Kungsängen ej lidit den ringaste skada. Ett angrepp från helt annat håll kom för övrigt något senare samma år till stånd på Brauners initiativ. När man i Vetenskaps societeten, där Brauner kort efter sin ankomst till Uppsala (1729) blivit hedersledamot, i december 1730 dryftade möjligheterna att erhålla något anslag av allmänna medel för avlöning av sekreterare, »observatorii Astronomici upprättande» m. m., föreslog Brauner, »at man skulle söka de 300 dlr Silf:mt, som H:r Duhre njuter, effter han ej therföre fulgjör sin lofwen, som H:r Landshöfdingen berättade bestå therutinnan, at H:r Duhre bör åhrl:n informera uti Fortification».¹ Det finns emellertid åtskilligt som talar för att detta åläggande för Duhre måtte ha tillkommit genom ett misstag, ty fortifikation hade aldrig stått på det omfattande programmet för »Ultuna informationsverk», och i det ämnet hade han icke föreläst ens under sin anställning vid Fortifikationskontoret.² Ehuru denna sak väl bort kunna utredas av någon person med nära förbindelser med Duhre, finner man att Societeten utan vidare godtog Brauners förslag och inryckte en framställning i nämnda syfte i sitt stora riksdagsmemorial, justerat 28 januari 1731³ och underskrivet av Olof Rudbeck d. y. som preses och Anders Celsius som sekreterare.⁴

Huvudangreppet mot Duhre riktade Brauner givetvis vid riksdagen, där han först påfordrade en undersökning av huruvida Duhre uppfyllt de villkor, på vilka han erhållit Ultuna-arrendet, och vilket

¹ Bokwetts gillets protokoll, utg. av H. Schück (Upps. 1918), s. 182.

² I sitt 'Ödmiukaste memoriale stäldt til . . . 1726 åhrs riksdag . . .', (tryckt Sthm 1726), s. 16, förklarar han, att han »där informerade uti rena Mathematiske wetenskapen». I det riksdagsbeslut, varmed anslaget tilldelades honom (Rikens Ständer t. Kungl. Maj:t 4 aug. 1727; Sv. riksdagsakter, Ser. 2: D. 2, s. 399 ff.), är det heller icke fråga om undervisning i fortifikation; det heter blott att det skall »godtgöras honom, så länge han och hans efterträdare kontinuerade med informationen i Uppsala» (referat) n. b. sådan denna tidigare omtalats i samma aktstycke. Det måste således ha varit på ett senare stadium — väl snarast i det kungl. brevet till Kammarkollegium 17 okt. 1727 — som det felaktiga tillägget gjorts.

³ Det hade dessförinnan föredragits för Brauner och gillats av honom, enligt vad And. Celsius upplyste (Bokwetts gillets prot., s. 185).

⁴ Memorialet är avtryckt av Schück i K. Vitterhets hist. o. antikvit.-akads hist., 4 (Sthm 1935), s. 254—261. — Med allt fog påpekar B. Hildebrand (K. Sv. vet.akad., s. 184), att det gör ett något olustigt intryck att finna And. Celsius' namn under en framställning som sålunda bl. a. riktade sig mot Duhre, men när Hildebrand härvid uppger, att däri skulle ha föreslagits, »att arrendet av Ultuna skulle frantagas hans forne lärare och medarbetare Duhre», så är detta att lägga Celsius mera till last än han förtjänar, ty om den saken är här icke tal. Föga sympatiskt ter sig Celsius' handlings-sätt i varje fall, icke minst därför att det gällde ett anslag, av vilket han antagligen själv njutit åtskilligt. Och hans ställning till Duhre ter sig än mer svärförklarlig, när man finner, att han ungefär samtidigt, nämligen i sin almanack just för år 1731, infört kapitelrubrikerna i Duhres då ännu ej tryckta verk »Sveriges högsta wälstånd», om vilket mera nedan.

gagn detta medfört för det allmänna, en undersökning som förklarligt nog uppdrogs åt landshövdingeämbetet i Uppsala — man kan tänka sig med vilka resultat. Samtidigt avgick till Akademiska konsistoriet en förfrågan, om den undervisning, för vilken Duhre åtnjöt anslag, alltjämt kunde anses behövlig. Svaret blev nekande och kunde knappast bli annat i den situation som nu förelåg, när både Klingensstierna och Celsius knutits till universitetet som professorer.¹ Det var säkerligen ej vare sig första eller sista gången som en lärare gjorts överflödig av sina lärjungar. Till den praktiska undervisningen tycks man ej ha tagit någon hänsyn, och om den hade väl konsistoriet näp- peligen anledning att uttala sig.

Utgången blev för Duhre ödesdiger. Av den erkänsla, som nästföregående riksdag ådagalagt, fanns nu icke längre något spår. Det fastslogs att han ej fullgjort vad han utfäst sig till, därmed jämmt, det var närmast grundtonen i förhandlingarna. Och Brauner vittnade på Riddarhuset om vådorna att behålla honom vid arrendet. Visserligen erkändes det i riksdagsbeslutet,² att Duhre omöjligen *kunnat* uppfylla alla sina löften och att därför skulle ha fordrats långt större förmåner än dem han betingat sig, men någon annan konsekvens härav tog man ej, än att han av Riksens Ständer »licentierades» från sin »obligation», vilket i realiteten betydde att han samtidigt skildes från arrendet. Duhre såg därmed sitt verk krossat, och katastrofen medförde för honom svåra ekonomiska följder. På den följande avvecklingen kan jag här icke närmare ingå, men det vill synas som om de överordnade myndigheterna skulle ha behandlat honom rätt så obilligt.³ Brauner hade nått sitt mål och gjorde det snart nog även såtillvida att han fick övertaga arrendet. Och mot företrädaren visade han ingen misskund: synenämnden fann sig föranlåten att såsom obilliga avvisa ett par av de krav, som hans ombud ville göra gällande mot Duhre. Hos denne åter skymtar visserligen 1732 en plan att kunna fortsätta verksamheten på ny bog — som det förefaller har Gamla Uppsala härvid varit påtänkt — men han misströstar samtidigt om möjligheten att uppdriva nödigt kapital.⁴ Själv var han väl så gott som ruinerad. Vid fastigheten i Uppsala, som han nödgades

¹ I förbigående må nämnas, att när Hebbe (s. 592, särtr. s. 17) och i viss mån även Hildebrand (KVA, s. 184) förmena, att Brauners måg Johan Ihre med säte och stort inflytande i konsistoriet skulle ha verksamt bidragit till det för Duhre ogynnsamma svaret från konsistoriet, så är detta alldeles felaktigt. Man har förbisett, att Ihre vid denna tid ännu befann sig på sin bildningsresa i utlandet, att han icke erhöi säte i konsistoriet förrän han i okt. 1737 installerats som poëseos professor och att han blev Brauners måg först 1738.

² Sv. riksdagsakter, Ser. 2: D. 3: 1, s. 260 ff.

³ Jfr Hebbe, s. 592 (särtr. s. 17).

⁴ Duhre till landssekr. E. Burman 29 mars 1732 (Landsarkivet, Upps., Handlingar ang. Ultuna kungsladugård 1707—52).

inteckna högt, tycks verksamheten ha pågått ännu några år, men 1735 övergick gården i Brauners ägo under former som icke äro när-mare kända.¹

I fortsättningen gör Duhre intryck av att ha varit en bruten man, och hans återstående levnad präglas huvudsakligen av hans försök att få riksdagsbeslutet av år 1731 upphävt och återfå Ultuna-arrendet. Han ingav besvärsskrifter till både 1734 och 1738—39 års riksdagar, vilka Brauner väl i första hand fick omaket att bemöta.² Av dessa, som naturligtvis icke ledde till åsyftat resultat, torde Duhre själv fästat särskilt avseende vid den senare inlagen, som fick formen av en tryckt volym på 194 kvartsidor. Det var hans åtskilligt omskrivna opus 'Sveriges högsta wälstånd', en sällsam skrift, däri han givit sin projektkonstruktiva fantasi fria tyglar och med något av monomanens envetenhet utvecklat sina tidigare idéer om en ekonomisk societet och ett indelningsverk för hantverk m. m. i hela deras vidd, därtill med den prövande utförlighet som också gör hans mera betydande samtida Anders Bachmansons-Nordencrantz' produktion så hårdsmält. Att han härmed blottade sin världsfrämmande naivitet i all dess glans och gav nya angreppspunkter åt sina belackare bekymrade honom förmodligen föga.

Och angreppen uteblevo ej. Men så att säga i särklass står bland dem den latinska dikt, som ägnades honom och detta hans verk, såsom i det föregående redan antytts. Den utkom 1738, alltså samma år som Duhres skrift, och publicerades anonymt i två särskilda redaktioner (i 4:0), vilka båda sakna tryckort men lätt nog kunna konstateras ha utgått från den Höjerska officinen i Uppsala.³ Det tidigare av dessa tryck bär titeln: *In Andreae Gabrielis Duhre opusculum svehicum, dictum Summa Sveciæ felicitas, svehicè Sveriges högsta Wälstånd, oblatumque illustribus regni sviogothici ordinibus, sub comitiis Stockholmiensibus Anno. M. DCC. XXXVIII.*, och dikten utgöres här av 13 distika (26 versrader). I den senare redaktionen är titeln hjälpligt omstuvad och betydligt förkortad,⁴ dikten är lätt

¹ K. W. Herdin, Bidrag till Uppsala stads byggnadshist., 2: Bygge och bo, 2 (Upps. 1934), s. 24.

² En del fragmentariska koncept i Ihresamlingen, förmodligen härrörande från 1734, ge vid handen att Brauner själv härvid fört pennan (Ihre 182: A 2). — Tilläggas må också att vid bedömandet av Brauners personliga intresse i denna angelägenhet den omständigheten icke saknar sitt intresse, att hans maka efter hans bortgång (1743) åtminstone tidvis tycks ha använt Ultuna som ett slags änkesäte. Sålunda berättar Eric Sotberg, en av Johan Ihres mest framstående lärjungar, i brev till lagmannen greve Gustav Leonard Stenbock den 9 april 1751 (Ericsbjergsarkivet): »Hr Prof: Ihre är på Ultuna hos sin fru Swär moder».

³ Om denna se Klemming o. Nordin, Sv. boktryckeri-hist. (Sthm 1883), s. 249.

⁴ In opus Andreae Gabrielis Duhre Summa felicitas Sveciæ, dictum: Svehice, Sveriges högsta Wälstånd.

överbearbetad och utökad med 3 nya distika (till 16 alltså, 32 versrader). Till sitt yttre ter sig detta tryckalster i båda versionerna som en ordinär hyllningsdikt; det var givetvis också meningen att den så skulle verka. Och även ifråga om innehållet har det tydligen varit författarens avsikt att avfattningen skulle göra samma intryck — till att börja med. Effekten skulle ju därmed bli så mycket starkare, när läsaren av fortsättningen kom underfund med diktens verkliga innebörd.

Jag finner det tjänligast att här återge kvädet (i den slutgiltiga redaktionen) bit för bit i en ganska trogen översättning med därtill knutna anmärkningar — en friare tolkning kan läsaren lätt åstadkomma själv, om han finner anledning därtill. Dikten börjar som sig höves med en invokation, den är ställd till fosterlandet: »Ett namn sedan länge minnesvärt i de hyperboreiska länderna, Duhre, en i fädernebygden känd åldring, framlägger, o fosterland, för dina blickar ett verk, hitintills fördolt men under lång tid utarbetat (egentl. uttänkt, utpekulerat). Ej av någon annan fader har ett så värdigt alster (egentl. avkomma, progenies) kunnat födas: varje sida bär sin herres stämpel.» Det torde få sägas att denna ingress svårigen kan uppfattas annorlunda än som allvarligt menad, även om man helt visst i de initierade 1700-tals-kretsar, i vilka dikten en gång utdelades, starkt förnummit ironien i den sista meningen. I fortsättningen löjliggör författaren genom överdrifter Duhres påståenden och förespeglingar, till en början rätt försiktigt, sedan allt starkare: »Icke har Perus jord givit Europa så mycket av den gula metallen, som de rikedomar denna¹ (jord, vår egen jord) skänker dig (fosterlandet).² Hit välver hela Tajo sin guldfördande sand och den lydiska floden sina av guld fyllda vågor.³ Här är den sedan långliga tider förgäves efterspanade sten, som i sanning skall skänka oss gyllene sekler. Två millioner⁴ konstfärdige män skall det rika Sverige hädanefter föda med sina vidsträckta åkrar och vad som av dylika män finnes lysande i främmande länder skall komma för att bebo (skall bosätta sig i) de nordiska nejderna.⁵ Fransmannen (Gallus),⁶ spanjoren (Iber), hollän-

¹ I senare versionen *hæc* (terra), i förra redaktionen *hic* (väl Duhre).

² Nota bene sedan Duhres projekt blivit förverkligat, vilket givetvis underförstått hela dikten igenom.

³ Tajo el. Tejo på Iberiska halvön var guldförande liksom floderna i Lydien (i Mindre Asien), särskilt Paktolos. Över Lydien härskade en gång i tiden Krösus (Kroisos).

⁴ Detta blir i dikten mycket verkningsfullt genom hopandet av latinska räkneord: «*Millia bis decies . . . centena*» (2 × 10 × 100 × 1000).

⁵ Härtill kan nämnas, att 5:te kapitlet av Duhres arbete (s. 56 ff.) bl. a. avhandlar »huru de bästa Handtvärkare ifrån åtskillige främmande Orter måtte . . . kunna lockas til at sättia sig neder här i Landet».

⁶ Här har av allt att döma i den senare redaktionen ett av de tillsatta distika kommit på felaktig plats; detta har rättats här i översättningen.

darén (Batavus), tysken (Germanus), cimbern och engelsmannen, sarmaten och ryssen (Moschus) skola här köpa våra tillverkningar. Därifrån skall till de götiska landen flyta samman en omätlig mängd penningar och likna en bred flod. För ungdomen utbreder den värdige (allvarlige, gravis) författaren hedersposter i tiotusental [att förvärva] i sex etapper (egentl. trappsteg, grader).¹ Men om européen, avundsjuk på svenskarnas välmåga, börjar krig för att vinna så stora rikedomar, då skall (sällsamt att säga!) Afrika, hur avlägset detta land än är beläget, komma götarna till hjälp, och ej heller Asiens folk skola utebli (hålla sig undan), beredda att strida och ikläda sig pålitliga vapen till försvar för de götiska äodelarna.² Vad skall jag ytterligare säga om den dunkla (obegripliga, abstrusi) bokens vidunderliga ting, dem varken Phœbus eller de nio muserna (turba novena) fatta? Läs själv igenom verket, läsare! Jag vill förgås, om du ej med full hals kommer att utropa: En sådan bok har aldrig någon tidsålder frambragt.»

I fråga om diktens innehåll torde det få erkännas att den utmärker sig för en rätt stor måttfullhet. Och något direkt stötande kan den knappast sägas innehålla, även om slutet verkar något brutalt. Vidare är det att märka, att den latinska formen är mycket elegant och röjer en van och konstförfaren hand. Och om den anonyme författarens person har man nog knappast någonsin tvekat. Det var säkerligen redan vid diktens tillblivelse en känd sak, att författaren var Johan Brauner, som sålunda vid 70 års ålder visade, att han ännu ägde det handlag i denna diktart, som i tidigare år skänkt honom mycken berömmelse. Bygdén anger honom som författare utan att uppge någon källa, vilket väl betyder att han stöder sig på en känd tradition. Men skulle någon till äventyrs begära ett bevis, så förefinnes verkligen ett ojävaktigt sådant, nämligen det exemplar av den första tryckta redaktionen, som Brauner lagt till grund för den

¹ Detta syftar tydligen på de sex olika grader, i vilka Duhre indelat befattningshavarna i den planerade organisationen. Denna skala ter sig uppifrån räknat sålunda (jfr bl. a. s. 132 och passim); 1) Föreståndare och Övermästare 2) Mästare o. Medhjälpare 3) Undermästare 4) Gesäller 5) Gesällsämnen 6) Pådrivare. S. 103 f. talar han om sex anseliga hederstrappor, den ena högre än den andra.

² Detta måste avse ett ställe hos Duhre s. 24, där denne berör den eventualiteten att de nationer, som i andra hand köpa svenska metaller (koppar, stål och järn) nämligen efter deras bearbetning dels i Holland, dels i England, skulle finna det med märklig förmån förbundet att driva denna handel direkt med Sverige till vida lindrigare pris (alltså för svenska helfabrikat). I sådant fall, förklarar Duhre, »är säkert at hos den delen af dessa Nationer, som bor uti Europa, Asia och Africa, skulle finnas benägenhet, Makt och Stats raisoner, hwarföre de å en sådan händelse borde förswara den rättighet som Sverige borde äga til en sådan Handels» osv. Det är sålunda icke fullt så oförnuftigt som det ter sig i diktens utläggning, framför allt ej om Duhre närmast skulle ha räknat med ett handelskrig.

senare versionen genom att omskriva titeln, tillägga de tre nya distika och göra övriga ändringar, allt ovedersägligt med egen hand; exemplaret ifråga föreligger i Ihre-samlingen (vol. 39: 2).

Det har ovan antytts att det inträffat att diktens karaktär i senare tid blivit missuppfattad. I det fall jag åsyftar har detta kombinerats därmed, att författarskapet tillskrivits ej Brauner men väl hans son och namne Johan d. y., gemenligen känd under namnet Jan Brauner. I sin levnadsteckning över denne (i K. Vet.akad:s årsbok för år 1941, s. 237—258) skriver nämligen Chr. Barthel s. 241: »I motsats till fadern var Johan Brauner en varm beundrare av Duhre och hans gärning. I en latinsk panegyrik, tryckt i 'Personalverser öfver enskilde'», hyllade han Duhre med anledning av dennes av utomordentligt vittsvävande planer karakteriserade skrift »Sveriges högsta välstånd». Att det här är fråga om den dikt vi här ovan behandlat är ju uppenbart. Men misstaget är ju ingalunda oförklarligt.

Vill man så bedöma Johan Brauners handlingssätt i förevarande fall, så får det ju sägas, att det icke vittnar om någon högre grad av ädelmod att utsätta en så fullständigt krossad motståndare som Duhre för hån och åtlöje. Skalden Johan Brauner hade näppeligen behövt detta tillskott till sina lagrar, och som personlighet och karaktär har Brauner än mindre därav skördat någon vinning.

¹ Härmed avses tydligen att ett tryckt exemplar förekommer i Uppsala univ.-biblioteks så benämnda samling.

Ätten Lind af Hageby före introduktionen 1634 och dess släktskap med ätten Appelbom.

Av Jan Liedgren.

I Anreps ättartavlor liksom i originalgenealogien, vilken 1766 ingavs av Bengt Lind¹, uppges adliga ätten Lind af Hageby (nuv. nr 212) härstamma från en ryttmästare Jöns Andersson Lind, född 1591 och adlad 1630 ²¹/₇, samt dennes son Jon Lind, född 1636 och gift 1650, och sonson överstelöjtnanten Bengt Lind.

Uppgiften att Jöns Lind af Hageby adlats 31 juli 1630 finns i von Schantz' konceptvapenbok från åren 1723—27² och återges i von Schantz' tryckta matrikel 1731 och i registret till Cedercronas vapenbok 1746. I Stiernmans matrikel 1754 uppges, att Jon Lind af Hageby, som förut kallades Jöns Andersson och var ryttmästare, adlats 1630 ²¹/₇ och introducerats 1632.

Elgenstierna meddelar i sin reviderade edition av ättartavlorna med åberopande av vissa uppgifter i adelns tryckta protokoll, att det var vid riksdagen 1634, som *Jon Lind* introducerades i svenneklassen, och att det skedde, därför att släkten skulle ha adlats av Gustaf Vasa. Han utesluter därför de orimliga data hos Anrep rörande Jon Lind och dennes föregivne broder Sven och likaså data för fadern Jöns, men han bibehåller namnet Jöns Andersson och titeln ryttmästare. Elgenstiernas uppgifter återges i Svenska män och kvinnor, bd 4 (1948).

Någon ryttmästare Jöns Andersson kan emellertid icke påträffas i Krigsarkivets material från 1600-talets första årtionden,

¹ En kortare släktledning ingavs 1764 av dennes fader Jacob Lind. — Om riddarhusingenealogierna se uppsatser av F. Wernstedt i Genealogiska samfundets i Finland årsskrift 1937 och i Skrifter utg. av Genealogiska föreningen 2 (1946). Major Wernstedt har på flera sätt underlättat mitt arbete.

² »Tomus II. Ridders- och adelsmän», som tidigare tillhört riksheraldikerna Stiernstedt, Klingspor och Lewenhaupt, förvärvades 1946 av Riksarkivet. Arkivarien C. G. U. Scheffer, som behandlat den i en otryckt avhandling, har fäst min uppmärksamhet på dess existens.

Slakttavla.

Sven.

Jon Svensson i Västervånga,
fick livstidsfrälse på Tornum
1527, häradshövding i Laske
1534, † 1554.

Sven Jonsson
i Västervånga,
† efter 1562.

Jöns Svensson
till Västervånga,
sedan till Hageby,
† omkr. 1625.

g. 1. m.
Ingrid, dtr t.
Sven Carlsson
till Kartastorp.
2. m.
Kirstin,
dtr t. Carl
Persson till
Hageby.

Anna Jöns-
dotter, g. m.
Böje Svens-
son *Pilegren*
till Väster-
vånga, adlad
1647.

Jon Lind till
Hageby, sedan
till Mölltorp,
intr. 1634,
† ^{26/9} 1691.

Ätten *Lind*
af Hageby.

Ragnhild
Jonssdotter,
† efter 1589,
g. 1. m.
Nils Ingemars-
son i Orrevalla,
† efter 1571

Flera barn,
bl. a. en dotter,
g. före 1587
m. Anders
Björnsson.

Anders
Haraldsson,
f. 1576, †
1649, adlad
Appelbom
1645.

Ätten
Appelbom.

Bengt
Haraldsson
Harald
Bengtsson,
tullskrivare
i Lödöse.

g. 2. 1574 m.

g. 1. m.

Bengt
Haraldsson
f. 1579, †
efter 1630.

Brita Haralds-
dotter, f. 1570,
g. m. Per
Arvidsson,
lagläsare i
Värmland,
borgmästare i
Nya Lödöse.

Harald
Bengtsson,
f. 1604, †
1678, adlad
Igelström
1645.

Släkterna
Roman och
Stierncrantz.

Anders
Marbo, fogde
i Sunnerbo
1544—1546.

En dotter

och nyligen har kapten Nils Belfrage framdragit domboksnotiser som visa, att Jon Lind och hans syskon voro barn till frälsemannen Jöns Svensson till Hageby och dennes båda hustrur.¹

Den falska uppgiften, att Jon Linds farfar hetat Anders, torde vara en gissning av någon äldre genealog, som liksom Anreps ättartavlor velat finna ett samband med ätten Lind i Västergötland och dess stamfader Anders Persson till Gerum, adlad 1575. Ehuru Stiernman icke säger något om ett sådant samband i sin matrikel 1754, torde föreställningen vara äldre. Uppgifterna i von Schantz' vapenbok och matrikel och i senare arbeten, att Jöns Lind varit ryttmästare, född 1591 och adlad 1630 ³¹/₇, torde bero på en förblandning med den ene stamfadern till närmast föregående ätt, Knut Ödell (nr 211). En systematisk genomgång av äldre handskrivna matriklar eller ett lyckligt fynd skulle kanske ge full klarhet i denna fråga, som dock endast är av lärdomshistoriskt intresse. Ett liknande omdöme kunna de egendomliga preciserade data förtjäna, som angivas i originalgenealogien.

Jon Lind har liksom sin son överstelöjtnanten Bengt Lind bevisligen haft flera gamla handlingar, som styrkt ättens gamla adelskap, släktskapsförhållanden och godsbesittning. När Jon Lind sökte introduktion vid 1634 års riksdag, företedde han bl. a. »en vettnesschrifft, gifven af någre westgotische adell åhr 1591, att hans farfader är adlat af sal. konung Göstaf, men brefvet är dem förkommet uti den förre danske feigden». Detta nu förlorade intyg har uppenbarligen gällt Jöns Svensson och dennes farfader (se nedan) Jon Svensson i Västerånga, som i Tegels krönika över Gustaf den förste nämnes bland de frälsemän, som utfärdat Västerås arvförening 1544.² Ett annat intyg av Skånings häradsrätt 1609 är däremot bevarat i avskrift bland de otryckta bilagorna till ridderskapets och adelns protokoll 1634 i Riddarhusarkivet.³ Det har sällan beaktats men är värt all uppmärksamhet, när det gäller Jon Linds härstamning, och lyder:

¹ N. Belfrage, Kungl. Västgöta regemente 1540—1723 (1947), sid. 53; jfr F. Wernstedt i PHT 1947, sid. 80. Kapten Belfrage har välvilligt låtit mig taga del av sina domboksutdrag.

² Intyget 1591 återopas liksom Tegels krönika (se a. a. II, sid. 205) i RAP 1634, 2. uppl., sid. 145 (bil. E). Vilket intyg, som återopas i protokollet 1634 ³¹/₇, (RAP 1634, 2. uppl., sid. 76) framgår icke klart. Jfr Elgenstiernas ättartavlor V, sid. 1.

³ Jfr RAP 1634, 2. uppl., sid. 164. Min uppmärksamhet fästes härvid redan i början av 1930-talet under studier rörande adelns introduktion; jfr PHT 1933, sid. 47 ff. — Intyget 1609 har excerperats av N. W. Marcks von Würtemberg, som kombinerat det med Laurelius' uppgifter i likpredikan 1650 över Anders Haraldsson Appelbom (excerptbladet numera i Biographica: Lind af Hageby, RHA), men i sin s. k. konceptgenealogi över ätten Lind af Hageby följer han de falska uppgifterna i originalgenealogien 1766.

Jagh Clauss Andersson till Frösslunda, häradzhöfdingh vtj Skåningz herredt. Gör hermed wetterligit att åhr 1609 then 23. februarij jagh laga tingh hölitt vtj för^{de} heradt i Seffuereby vthj desse efft^{ne} welbördige gode mäns närwaru Arfwedh Swan till Kollertorp, Anderss Persson till Gierum, Swen Andersson på Stybbe, Kong. M^{tz} fogde wälförständig Anderss Erichsson, herris nempdt och menige tingz almoge, såsom tingh besökt hade. Ibland andre ährender, såsom förhandlades, framkom welb. Jöns Swensson till Wånga, och sig med mig och de andre gode menn förnempde, sammaledes medh nempden och menige tingz allmoge, befrågede om oss minnes eller någon tidh witet hafue annet än att Tornuma gårdh jo hafuer waret bruket och besittenn för frelsses hemman, och mäst för sätegård: Så bekenner jagh för min persson, migh icke lenger minnes tilbaker, enn thet io så hafuer waridt med för^{de} gårdh. Sammaledes bekennes jagh Arfwedh Schwan thet samme, att mig i mins vngdoms tijdh hafuer wetterligit waridt, att Jöns Swenssons farsyster bodde der på effter sin fader Jon Suensson, såsom sedhen bodde på Westeruånga gård och der dödh blef, huilchen war Jöns Suenssons farfader, och Jöns Swenssons farsyster åtte en adelsman benempdt Peder Nilsson på Fly och bodde på Tornum; seden åtte hon en man benempt Anders Marbo, huilken i den tijdh war högloflig i åminnelse konungh Gustafz fogde, och effter honom fick hon en man benempt Gunnar Galle ifrå Småland, war och adellsman, och samme hustru bodde Tornuma gårdh effter sin fader i sijn lifztijdh och der dödh bleff. Jtem jag Anderss Persson bekenner mig at hafwa hördt och seedt frelssis brefuet såssom Jon Swensson sigh förwerfweidt hade af högloflig konungh Göstaff och Tormunna gård der i förmältt deri medh andre gårdar såssom i för^{de} bref nampngifne wore; Tesslikess betyger nempden och menige tingz almoge, att ingen aff dem annett wetterligit är, ähn att det är frelsse och ey heller skall här någen i häredet nu lefue, såsom annet här om berette weet. Hafuer nu fördenschull Jöns Suensson aff oss alla sampttligen wenligen begäret, att wj honom denne wår weetnesbördh meddehle wille: huilket wj icke wegge kunne, vthen bekienne oss dette wetterligit ware såsom förskrifuidt står om förde Tornuma gårdh.

Till wisso vnder våra signeter, sampt med heratz signete, skrifuidt såsom föreschrifuidt står.

Lijka lydande med originalet
wetne wj vndersch^{ne}

Jesper Crus

Wlff Bonde Jahan Hindrichson Ryther

Carl Christerson Maneskiöld

Johan Larsson

Påfallande är, att Anders Persson till Gerum (Lind i Västergötland) icke åberopar någon som helst släktskap med Jöns Svensson till Vånga.

Med undantag för Arvid Svans berättelse om Jöns Svenssons fasters giften kunna traditionerna i 1609 års intyg lätt styrkas av samtida källor,¹ som i korthet kunna sammanställas på följande sätt.

Jon Svensson deltog bland andra frälsemän i Västerås riksdag 1527 och fick 1527 ²⁰/₆ livstids frälse på sin fädernegård Tornum i Kvänums socken av Vånga gäll i Skånings härad.² Han nämnes bland det rustande frälset i Västergötland i flera längder mellan 1526 och 1537, blev häradshövding i Laske härad 1534 ¹/₆³ och förekommer bland utfärdarna av Västerås arvförening 1544 ¹³/₁. Vid flera tillfällen får han smärre förläningar (gårdar i Vadsbo och Gudhem 1526 ²⁰/₆, Falköping 1529 ³/₁₀, 2 gårdar i Västervånga i Skånings härad 1533 ⁹/₈, gårdar i Barne och Skånings hd 1534 ⁹/₈, gård på Kålland 1535, biskops-saker och biskopsgästning i Vånga gäll 1536 ¹⁹/₈). Förläningarna indrogos vid nyåret 1555 (k. br. 1554 ²⁴/₁₂ och 1555 ²/₁) efter hans död. Som åtskilliga andra frälsemän lät han anlägga nybyggen eller torp på allmänningar, till förtret för häradets bofasta bönder, vilkas tillgång till bete och skogshygge därigenom minskades. En förteckning på hans nybyggen finnes bland Klagomålsregister (KA), och i riksregistraturet finns ett kungl. brev 1551 ¹⁵/₆ till skydd för hans nybyggen mot Skara borgare. Från år 1534 kallas han Jon Svensson i (Väster) Vånga; i denna by i N. Vånga socken finns ett säteri med namnet Knappegården.⁴ — Med sin hustru, som efterlevde 1559, hade han sonen Sven Jonsson och åtminstone en dotter, säkerligen den *Ragnhild*, som var gift med Nils Ingemarsson och sedan 1574 med den likaledes ofrälse tullskrivaren Harald Bengtsson i Lödöse. Nils Ingemarsson, som skrev sig till Orrevalla i Lavads socken av Kållands härad, har 1568 ¹⁸/₈ sigillerat trohetsed till hertigarna Johan och Karl.⁵ I längderna för Älvsborgs lösen 1571⁶ står han som ägare

¹ Gustaf Vasas registratur, riksdagsakter, Västergötlands handlingar, frälse- och rusttjänstlängder, Acta ang. ridderskapet och adeln m. m. i RA och KA.

² Brevreferatet i Gustaf I:s registratur (4, sid. 265) identifierar honom av misstag med fogden Jon Smäsven; om denne se J. A. Almquist, Lokalförvaltningen IV, sid. 104.

³ Han har som sådan bl. a. beseglat ett brev 1538 ²²/₇ (KA pappersbrev), tryckt i Västergötlands fornminnesför. tidskr. I: 10, sid. 37. Sigillet är nu bortfallet.

⁴ Genom Sten Stures brev 1502 ¹¹/₁₁ (tr. S. [Lager] Bring, Samling af handl. i sv. historien III, sid. 218 f.) fick en Ivar Ingvardsson frälse på sin köpta gård Västervånga samt bekräftelse på det sköldemärke — tre björklöv på en kvist —, som hans fader Ingemar Andersson fått av konung Karl Knutsson. Jfr K.-E. Löfqvist, Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid (1935), sid. 235, 243.

⁵ Strödda hist. handl. vol. 8, RA, tr. Svenska riksdagsakter II, sid. 200.

⁶ Älvsborgs lösen 1571, vol. 9, KA.

till fem frälsegårdar i Vånga gäll, vilka i Västergötlands handlingar för samma tid sägas tillhöra Sven Jonsson.

Sven Jonsson i (Väster) Vånga skulle enligt Gustaf Vasas brev till Olof Eriksson 1555 anammas under skyttarna med en häst eller två. Av sina ärvda gods, förtecknade i en rusttjänstlängd 1559, sålde han med samtycke av sin moder och sin syster 2 gårdar och 2 torp i Vånga gäll till konung Gustaf 1559^{14/a}. Han förekommer bland utfärdarna av adelns bekräftelse på Gustaf Vasas testamente i Stockholm 1560^{30/7} och av adelns trohetsförsäkran till Erik XIV vid Arboga riksdag 1561. Troligen har han dött något år därefter, ty han har icke deltagit i mönstringarna 1562—63, och i en rusttjänstlängd från denna tid² har han i marginalen antecknats som död. I en längd över Västgötafrälset från 1565—68³ finner man i stället hustru Kirstin i Västervånga, förmodligen hans änka eller möjligen hans moder (om hans änka är den Ingeborg, Sven Jonssons i Wångh, som nämnes i Erik XIV:s nämnds dombok 1566^{19/a}). I årliga räntorna för Skånings härad står hans namn kvar ända till 1573 som ägare vid frälsehemmanen Västervånga och Tjuttorp i Vånga och Jungatorp i Edsvära; först 1574 ha gårdarna där delats på »Sven Jonssons barn» och (vågern) Harald Bengtsson i Lödöse. Medan »Sven Jonssons barn» kvarstå som ägare fram på 1580-talet, ha Harald Bengtssons gårdar då övergått i fru Ebbas (Månsdotter, grevinna till Raseborg) ägo. Utom dessa gårdar anges Jon Svenssons i Vånga ofrälse svärson Harald Bengtsson enligt en frälserannsaking över Västergötland 1576⁴ även äga den förutnämnda gården i Tornum i Kvänums socken. — Av Sven Jonssons barn äro kända sönerna Jöns Svensson till Västervånga, senare till Hageby, och Johan Svensson samt en dotter, gift med en ofrälse och moder till Sven Jonsson i Stora Vånga.⁵

Bröderna Jöns och Joen (Johan) Svensson nämnas i årliga räntan för Skånings härad 1590 som ägare av några av släktens arvegods. Vid *Joen Svenssons* namn står »i Eskilstorp». Frälserannsakingen för Västergötland omkr. 1574⁶ omtalar, att »en gammal

¹ Orig. perg. RA.

² Rosenbladiska saml. vol. 3, tol. 493. Jfr J. Liedgren i Medd. från svenska riksrådet 1944, sid. 53.

³ Acta ang. Ridderskapet och adeln vol. IV, RA; tr. H. Forssell, Sverige 1571, sid. 123.

⁴ Frälse- och rusttjänstlängder vol. 29, KA; jfr H. Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste I, sid. 124. Samma uppgift även i frälserannsaking omkr. 1574 (pag. 26), Klagomålsregister vol. 3, KA. Jfr Sven A. Nilsson, Krona och frälse i Sverige 1523—1594 (1947), sid. 229 f., 249 f.

⁵ Vadsbo härads dombok 1624^{3/12}.

⁶ Klagomålsregister vol. 3, sid. 48; samma uppgift i rannsakingen 1576, Frälse- längder vol. 29, KA.

Sven Jonssons sigill. Fotografi efter frih. Gustaf Fleetwoods avgjutning av orig. under perg.-brev $14/8$ 1559, RA.

skatteiord, n. Eskilstorp, en halff skattegård . . . then haffuer Jon Svenssons barnabarn i Westra Wånga ärfvt them emellan och är så kommet iffrå cronen vnder frelset, och haff^t varit pantsatt theres föräldra tilhanda och haffuer varit iffrå cronen i mong åår». Förmodligen är det samma skattegård i Synnerby socken, som Jon Svensson d. ä. fick i förläning 1534 $9/8$ och som upptages i Sven Jonssons rustjänstlängd 1559. Johan Svensson d. y. levde ännu 1626, då han sålde en ärvd frälsegård i Jungatorp i Edsvära socken till sin brorsdotters man Börje Svensson (Pilegren) till Västervånga.¹ I de talrika riksdagsakterna från de båda decennierna efter 1596 återfinnas Johan och Jöns Svenssons namn och sigill men förväxlas lätt med varandra och med andra bärare av liknande namn och vapen. Jöns Svensson var en bland de personer ur krigsbefälet till häst, som sutto i domstolen vid Linköpings riksdag 1600, och han deltog ännu i kröningsriksdagen i Stockholm 1617.

Jöns Svensson skrives i frälse- och beskattningslängder under 1600-talets första decennium oftast till (Väster-)Vånga, men från 1615 kallas han Jöns Svensson till Hageby. Han levde ännu i december 1624² men var död i juni 1626, då barnen i två kullar tvistade om arvet efter honom. Skånings härads dombok 1626 $9/8$ omtalar, att Jöns Svensson med sin första hustru Ingrid Svendsdotter hade döttrarna Anna, gift med välbördig Börje Svensson, och Kirstin, gift med välbördig Per Bengtsson till Karstorp; med sin senare hustru Kirstin hade han också barn, av vilka här endast Carl Jönsson till Hageby namnges. Arvstvisten mellan de båda kullarna berodde på att Jöns Svensson tillika med sin hustru Ingrid inlöst Apelligården i Vånga, vartill hon hade börsrätt, och på att Carl Jönssons moder Kirstin köpt sin styvdotter Annas del däri; Carl Jönsson hade därför anspråk på första kullens modernejord.³

Den nyssnämnde *Carl Jönsson Lind* till Hageby blev redan 1631 $11/8$ ihjälstukken av en landsman i fältlägret i Werben. Hans moder Kirstin Carlsdotter och brodern junker Jon Jönsson till Hage-

¹ Skånings härads dombok 1626 $89/10$.

² Vadsbo härads dombok 1624 $3/12$.

³ Skånings härads dombok 1626 $9/8$. Jfr N. Belfrage, a. a. sid. 53.

Jöns Svenssons sigill. Teckning efter orig. under Riksens ständers uppsägelsebrev till konung Sigismund ^{17/8} 1605 och under Riksens ständers beslut ^{20/12} 1610, RA.

by nämnas som målsägare, när dråparen rannsakades i Skara i januari 1635.¹ Carl torde vara identisk med den Jon Linds broder, som i riddarhusprotokollet 1634 säges ha tjänat pfaltzgreven.²

Med *Anna Jönsdotter* ärvdes de gamla släktgårdarna Väster-vånga m. m. till Börje Svensson Pilegren, som kallas välbördig redan 1626³, ehuru han adlades först 1647.

Christina Jönsdotters man Per Bengtsson Silfverbielke skrev sig till Karta-Karstorp i Naum socken av Barne härad. Gården hade ärvts från hennes morföräldrar Sven Carlsson till Karta-Karstorp och hans änka Karin, som levde 1622. Detta Karstorp hade 1571 ^{21/4} donerats till fogden Anders Mårtensson, som var gift med Kerstin Torstensdotter Krumme, änka efter fogden Sven Kart⁴. Då reduktionsmyndigheterna avkrävde överstelöjtnanten Bengt Lind af Hageby förklaring om gården, svarade han 1690 ^{23/10} med en skrivelse, vari han åberopar intyg vid konungsräfst i Lekåsa 1558 ^{30/4} om att Sven Kart var av adlig härkomst och att Karstorp var deras gamla frälse: han fortsätter⁵:

»Huruledes min sahl. fahrfader Jöns Swensson ähr till halfwa bem^{te} Karstorp, nembl. genom giftermähl kommen, dhet intygas af ett gammalt document de A^o 1613 d. 16 julij num. 2, som ähr ett extract af dhet protocoll uthi een rättegångh på Stockholms slott, i kongl. rådens och andre höge herrars öfwervarande hollit, då Jöns Swensson tillfrågat Carl Lake twenne resor, om han widh dhe dem emellan uprättade bref och förlijckningar angående siewfwa Karstorp gårdh bem^{te} Jöns Swensson på sin fruus wegner disputerade, förblifwa wille, haar han medh swår eedt dhet beiakat och tillstått; hwar af och fölgier, att bem^{te} Karstorp undher gamla adelige och frelsemäns possession stedze warit hafwer, som och af gamla bytes

¹ Skara stads dombok 1635 ^{28/1}.

² RAP 1634, 2. uppl., sid. 135.

³ Skånings härads dombok 1626 ^{8/8}, ^{30/10}.

⁴ Se Schlegel & Klingspor, Ointr. adels ättartaflor, sid. 4 f., 141 och 382. Om arvsqiftesbrev 1574 mellan Torsten Krummes döttrar se Västergötlands fornminnesförenings tidskr. I: 1, sid. 54, och G. Djurklou i Historiskt bibliotek 1877, sid. 23. Om Anders Mårtenssons fädernesläkt se Sandbergska saml. FF 17280 ff., KA. Se även J. A. Almquist, Lokalförvaltningen IV, sid. 14, och Frälsegodsen III, sid. 661 och 837.

⁵ Frälseundersökningskontorets gravationsakter, Skaraborgs län nr 14, KA. Intyget 1558 har varit bilagt men saknas sedan kamreraren C. Sandbergs tid; det åberopas av Schlegel & Klingspor a. a. Protokollsextraktet 1613 finnes numera i akten endast i en avskrift av C. Sandberg. Jfr även Ersättningsakter nr 169, KA.

lotter de annis 1596, 1606 och 1624, dhet samma ofehlbart kan confirmeras.»

Jon Jönsson Lind skrev sig vid introduktionen 1634 till Hageby, som han dock snart sålde, enligt en uppgift redan samma år.¹ Gården ligger i Svenneby socken av Vadsbo härad och hade ärvts av Carl Jönsson och Jon Lind från deras morfar, Vadsbofogden Carl Pedersson.² Överstelöjtnanten Bengt Lind, Jons son, hade 1684 flera gamla arvs- och byteslotter, som visade hans förfäders besittningsrätt till Hageby.³ Bevarad är en gammal relation från 1610-talet³, om hur, Carl Pedersson och senare Jöns Svensson blevo ägare till denna gård, varav ätten Lind ännu bär sitt namn. Den lyder:

(a tergo:) Anders Nilssons berättelse om Hageby gårdh.

Berättelse och vnderwijsning om en gårdh vthj Hiellestada giell benempt Hageby.

Denne gårdh haffwer för någre åhr sedan warit ett cronoheman, och således som här efter förmåles kommen vnder Frelsse.

Salige högloflige ihugkommelsse Kong¹ Ma^{tt} konungh Carll tå H. K. M^{tt} war een vngh herre och vthj denne landzort Wadzbo stadder, blef H. K. M^{tt} bedhin till fadder aff een adelsman, then j konungh Erichz tidh blef adlader, benemdt Carl Pedersonn, thenne hans begeran efterkom Hans K. M^{tt}. Vthj thetta collas bleff denne gårdh skenckt för^{de} Carl Pedersonn vnder frelsse. När nu denne Carl Pedersonn för än 5 eller 6 åhr sedan förlidne bleff död, hade han efter sigh 2 döttrar, the ännu lefwa, een benempt Karin then andra Kirstin. Thesse 2 systrar deelthe sina fädernes godz både ärfde och förwerffde emellan sigh. Och effter theres fader vthj sin lifztidh monge resor talade om thenne gårdh, sejjandes: Halfparthen aff min gårdh Hageby hörer min dotter Karin Carls dotter till, huilken hennes gudfader, min nådige herr hertigh Carll henne vthi faddergofuo skänckt haffuer. När nu fadren, som forre förmeles, död war, föll denne gårdh Hageby, huilken rentar 4 æ smör, på Karin Karlsdotter anpart. Denne Karin war een enckia, och hade tilförenne hafft een man benempt Fallentin Enspennere, gick hon så till och bedreff lönske legher medh een legedrengh. När hon förmärchte, att gården war förfallen vnder cronan igen, gick hon till och såldhe sin systeman benempt Jöns Swensson samma gårdh, oansedt att gården war clandader. Om han skall hafwa rätt samma gårdh beholla hemstelles thet min allernådig^{te} drotningh.

A. Nilsson.

¹ Reduktionskommissionens registratur 1684 $\frac{5}{6}$ och $\frac{17}{6}$, KA.

² Om Carl Persson se J. A. Almquist, Lokalförvaltningen IV, sid. 126 f, och Frälsegodsens II, sid. 508.

³ Sandbergska saml. FF 17433, KA.

Ovan har nämnts, att Jon Svensson d. ä. hade en dotter *Ragnhild*, som först var gift med den ofrälse Nils Ingemarsson och sedan med tullskrivaren Harald Bengtsson i Lödöse, och att den sistnämnde enligt 1576 års frälserannsaking i Västergötland innehade Tornum och några andra gårdar kring Västervånga, som förut ägts av Jon Svensson. Med Harald Bengtsson gifte hon sig söndagen efter nyårsdagen ($\frac{3}{1}$) 1574 och hade sönerna Anders Haraldsson (adlad Appelbom), född 1576 $\frac{29}{6}$,¹ och Bengt Haraldsson (stamfader för ätten Igelström), född 1579.² Efter Harald Bengtssons tidiga död invecklades hustru Ragnhild åren 1587—89 i tvister med en svärson till sin förste man, Nils Ingemarsson, om arvet efter denne.³

Harald Bengtsson uppges även ha haft en dotter Brita, född 1570, som i sitt gifte med lagläsaren Per Arvidsson hade sönerna Arvid Pedersson Roman, f. 1587 och stamfader för släkterna Roman och Stierncrantz, samt Börje Pedersson Roman, f. 1591 och borgmästare i Stockholm.⁴ Denna Brita kan icke ha varit dotter till hustru Ragnhild utan till Harald Bengtssons förra hustru, som var dotter till Anders Marbo, fogde i Sunnerbo 1544—46 och död efter 1550.⁵

Arvid Svans vittnesmål 1609⁶ om hur Anders Marbo genom gifte

¹ Biskop Olaus Laurelius uppger i sin 1650 tryckta likpredikan födelsedagen 1576 $\frac{12}{5}$.

² Dessa data återges i en avskrift (från 1680-talet?) av Anders Haraldsson Appelboms anteckningar om sina förfäder; den förvaras bland Biographica i Krigsarkivet och har indirekt utnyttjats för Elgenstiernas ättartavlor (Strömfelt). Jfr nedan sid. 44 f.

³ Nya Lödöse tänkeböcker 1587 $\frac{10}{8}$, 1588 $\frac{2}{2}$ och $\frac{9}{12}$, 1589 $\frac{14}{8}$ (ed. S. Grauers 1923).

⁴ Se t. ex. V. Örnberg, Svenska ättartal 3 (Roman); G. Anrep, Svenska slägtboken 1 (Fegræus); Anreps ättartavlor (Stierncrantz, Strömfelt) och Riddarhusets äldre genealogier över samma ätter ända från Peringskiöld.

⁵ Att Harald Bengtsson tullskrivare med sin hustru ärvt Gersbo i Tvärreds socken i Kind, som hennes fader Anders Marbo köpt, varefter likväl en ryttare Anders Persson (o: Lind i Västergötland) återköpt gården, såges uttryckligen i frälserannsakingen för Västergötland omkr. 1574 (sid. 66), Klagomålsregister vol. 3, KA. Om Anders Marbo se Gustaf I:s registratur 1545 $\frac{18}{2}$, 1547 $\frac{7}{2}$ och 1550 dec. samt J. A. Almquist, Lokalförvaltningen IV, sid. 13.

Liksom den något yngre fogden Truls Marbo var Anders Marbo säkerligen, som efternamnet antyder, från Marks härad i Västergötland. I åtskilliga tryckta och otryckta genealogiska arbeten har likheten i förnamn föranlett det oriktiga antagandet, att Anders Marbo vore identisk med Anders Trulsson, en tidigt avliden son till fogden Truls Andersson Skrivare till Ravnäs i Östergötland, vilken av samma anledning felaktigt begåvats med släktnamnet Marbo (se t. ex. J. O. Åkersteins Genealogiska tabeller, Genealogica 104, fol. 141, RA; N. W. Marcks von Würtembergs stamtavla över släkten »Marbo», Biographica: Ointroducerade ätter, RHA; Elgenstiernas ättartavlor IX, sid. 587; J. A. Almquist, Lokalförvaltningen IV, sid. 230, och Frälsegodsen III, passim). Enligt Rasmus Ludvigsson (Genealogica 18, fol. 2 v; jfr fol. 125 v, RA) och Peder Månsson Utter (Genealogica 41, fol. 259, RA) var Anders Trulsson son till Truls Skrivare och hans första hustru Malin, dotter till Nils Larsson till Sparsta och h. h. Ramborg i Hällby i Tillberga socken; han skall ha dött efter modern men före fadern, och därför kunde hans yngre halvsyskon resa anspråk på arv efter hans mödernesläkt.

⁶ Se ovan sid. 37.

varit knuten till Jöns Svenssons (Lind af Hageby) faster är alltså i alla sina detaljer felaktigt. Visserligen ägde Jöns Svenssons faster Ragnhild en tid Tornum, men Anders Marbo var ej hennes make utan hennes andre mans svärfar i föregående gifte. Man synes även ha anledning att ställa sig skeptisk till Arvid Svans uppgifter om Anders Marbos hustrus båda övriga giften. Så vitt känt är¹, kan den småländska adelsmannen Gunnar Galle icke infogas som Anders Marbos successor matrimonii, och Per Nilsson till Fly synes ha överlevat Anders Marbo och kan då icke ha varit hans antecessor matrimonii.

Per Nilsson till Fly var en västgötsk frälseman, som nämnes bland utfärdarna av Västerås arvförening 1544 och var häradshövdingens domhavande i Kinne härad 1550 och 1552²; han hade Valle häradsrätt i förläning 1553³ och var död 1558⁴. Enligt Rasmus Ludvigssons anteckningar om gods, som Erik XIV bortskänkt 1561⁵, hade Per Nilsson ärvt Fly m. fl. gårdar med sin hustru Karin, änka efter Jon skraddare i Lidköping⁶ och dotter till en hustru Ragnhild Bengtsdotter. Uppgifterna om denna lågfrälse släkt med sätesgården Fly äro knappa och delvis motsägande.⁷

En annan version av traditionen om Anders Marbos giften och sambandet mellan ätterna Appelbom och Lind från Vånga möter i den förut citerade avskriften av Anders Haraldsson Appelboms släktanteckningar.⁸ Sedan Anders Haraldsson uppgivit, att hans farfar Bengt Haraldsson var biskop Månses i Skara broder och son till en Harald Månsson av Stora Vånga, bosatt i Lödöse, påstår han, att hans moder hette Ragnil Andersdotter och var född på sin fars sätesgård Vånga i Skånings härad, och fortsätter:

Min moders moder var född på hennes gård Wester Wånga i Skoningz herat och åtte först een adelsman heet Per Bengtsson på Fly, och sedan fick hon Gunnar Galle; tridie resan fick hon min moderfader heet Anders Marbo, alla 3 förnämt adel.

¹ G. Elgenstierna, Ätten Galle i Sverige, PHT 1911, sid. 51 ff.; jfr ättartavlorna III, sid. 3.

² Västergötlands fornminnesför. tidskr. II: 6—7, sid. 146, II: 1, sid. 33 (orig. perg. 1552 ^{8/10} UUB).

³ Rusttjänstlängd 1553, tr. Hist. Handl. 3, sid. 20.

⁴ Gustaf I:s registratur 1558 ^{22/1}, ^{27/1}. Hans jordebrev från medeltiden förtecknas i kopian B 22, pag. 75—76, RA (medd. av dr phil. Ina Friedlaender) och äro excerpterade i Genealogica 26, RA (medd. av fil. kand. H. Gilllingstam).

⁵ Strödda kamerala handl. vol. 2, RA; efter en felaktig omarbetning tryckt Hist. Handl. 13: 1, sid. 6, jfr sid. 32 f.

⁶ Jfr brevregistret 1529 i Rasmus Ludvigssons förteckning över Gustaf Vasas köpe- och bytesbrev 1541—58, pag. 171, Arv och eget 41, KA.

⁷ En hustru Karin i Fly levde 1562 och var dotter till hustru Bengta Bengtsdotter i Österbacka; Gamla bytesboken, pag. 329, KA.

⁸ Biographica, Appelbom, Krigsarkivet.

Släktanteckningarna äro avskrivna på samma ark, som även innehåller en antavla för Carl Haraldsson Appelbom (f. 1647); av denna antavla finns ett annat exemplar av samma hand bland Peringskiölds genealogier i Riddarhuset. Däri identifieras Per Bengtsson med den »herredagzman från Westergötland till kung Christierns tyrans hyllning A° 1499», som återfinnes i Hadorphs 1676 tryckta andra del av Rimkrönikorna, pag. 369, och Gunnar Galle med den svenske herre, som blev »aflifwat af tyrannen på Stockholms torg 1520» enligt det i samma urkundspublikation tryckta utdraget ur Olaus och Laurentius Petris krönika.¹ Antavlan uppger även, att Anders Haraldssons mormor hette »fru Christina Lind», och att hans farmor var »fru Catrina Lind Jönsdotter; hennes moder war af stoor släckte i Westergötlant».

Huruvida släktanteckningsavskriften när det gäller mödernet verkligen återgår på Anders Haraldssons Appelboms egna anteckningar eller äro avskrivarens tillrättaläggning efter år 1676 av Arvid Svans vittnesmål 1609 kan kanske diskuteras. På den springande punkten ifråga om morfaderns förnamn äro de, som ovan visats, sakligt felaktiga, och någon Per Bengtsson till Fly synes ej ha existerat. Anders Haraldsson har uppenbarligen saknat fast kunskap om vem som var hans morfar, ehuru han vetat, att modern Ragnhild tillhörde Västervånga-släkten. Biskop Olavus Laurelius, som 1650 tryckte sin likpredikan över Anders Haraldsson, måste för de åtföljande personalierna ha haft tillgång till anteckningar av honom själv eller hans anförvanter. Medan biskopen återger härstamningen från brodern till biskop Magnus Haraldsson i Skara på ett med den ovannämnda släktanteckningsavskriften i huvudsak överensstämmande sätt, kallar han Anders Haraldssons Appelboms moder »hustru Ragnil Swänsdotter» och uppger som »hans moderfader Swän Jonsson till Wästervånga en adelssman, som i k. Johans tidh gjorde Cronan gode tienster». Som ovan visats, var Sven Jonsson i verkligheten broder till hustru Ragnhild och synes ha dött i mitten av Erik XIV:s regering.

Medan riddarhusets äldre genealogier över ätterna Appelbom och Strömfelt alltifrån Peringskiöld grunda sig på den nyssnämnda antavlan (utökad med allehanda bölje-släkter från medeltiden och 1500-talet), har Marcks von Würtemberg upptağit Laurelius' uppgift, att hustru Ragnhild var dotter till Sven Jonsson i Vånga; som hennes mor bibehåller han »Christina Lind», medan Anders Marbo enligt

¹ Formuleringarna av dessa historiska notiser i antavlan äro hämtade ur registret till Hadorphs publikation.

1609 års intyg görs till måg åt Jon Svensson.¹ Anrep har i sin släktbok (Fegræus) och i ättartavlorna i de här diskuterade punkterna samma uppgifter som Marcks von Würtemberg, medan Elgenstiernas ättartavlor (Strömfelt) från släktanteckningarna i Krigsarkivet återinfört Anders Marbo men alltjämt bibehållit Christina Lind. Liksom hos föregångarna uppförs också här Catharina Jönsdotter Lind som Bengt Haraldssons hustru.

Förmodligen äro namnen Christina Lind och Catharina Jönsdotter Lind att skriva på den genealogiska fantasiens konto. Föreställningen om ätten Appelboms härstamning på fädernet från »Stora Vånga-släkten» har nog också samma källa². Fortsatta forskningar rörande Västergötlands frälsesläkter under 1500-talet kunna väntas ge större klarhet i dessa frågor.³ Ovanstående utredning; vars resultat sammanfattas i en släkttavla på sid. 35, visar dock, att ätterna Appelbom och Igelström på mödernet härstamma från Västervånga-släkten Lind af Hageby.

¹ Sistnämnda kombination gör Marcks endast på excerptbladet i Biographica: Lind af Hageby, RHA.

² Jfr P. Wieselgrens fantasifulla artiklar i Biographiskt Lexicon XXI (1855), sid. 278 ff. och Elgenstiernas kritiska ingress i ättartavlorna (VII: 771).

³ Härvid bör observeras en akt från 1558 om Bengt Haraldssons arvingar i Älvsborg, Sandbergiska saml. YY 4333—4339, KA.

Ett förslag till instruktion för riksheraldikern från Gustaf III:s tid.

Av C. G. U. Scheffer.

Den första stadfästa — och alltjämt i princip gällande — instruktionen för riksheraldikern är utfärdad den 11 mars 1813.¹ Redan under Gustaf III:s tid hade emellertid en sådan instruktion varit under utarbetande. Men som vid så många andra tillfällen kom det även denna gång att stanna vid endast ett projekt, som dock är av ett betydande intresse, då det i stor utsträckning avsåg en kodifiering av redan gällande bruk.

Sekreteraren Anders Schönberg, vilken efterträdde friherre Daniel Tilas († 1772) som riksheraldiker, hade tydligen erhållit i uppdrag att utarbeta en instruktion för ämbetet.² Ett förslag ingavs nämligen av honom i oktober 1773 till civilexpeditionen, varifrån det remitterades till kanslikollegiet för underdånigt utlåtande.³

Kanslikollegiet beslöt i sin tur att först inhämta antikvitetsarkivets chef, kanslirådet Karl Reinhold Berchs yttrande, vilket ingavs den 15 december 1773.⁴ Det är uppenbart, att Berch funnit Schönbergs förslag alltför knapphändigt. Tydligen för att slippa upptaga detta till kritik punkt för punkt hade han uppsatt ett annat förslag till instruktion »sådan som den hade blifwit, om mig warit ålagt at bestyra om projectet». Berchs instruktionsförslag är uppsatt i fem

¹ En översiktlig framställning av »Riksheraldikerämbetets uppkomst och utveckling» lämnas av H. J. S. Kleberg i Meddelanden från Riksheraldikerämbetet 1933, s. 8—10. Se även anteckningarna om »Kungl. skrivelser och förordningar beträffande bruket af sköldemärken» i Meddelanden från Svenska heraldiska föreningen, Stockholm 1912, s. 35 f.

² I detta sammanhang kan nämnas, att Tilas som nyutnämnd riksheraldiker hemställde om utfärdandet av en instruktion. Kanslikollegiets prot. 3/2 1767, RA.

³ Inrikes civilexpeditionens ing. diarium 27/10 1773, RA. — Schönbergs förslag omfattar endast sex paragrafer och upptager de tre första sidorna av ett helark under det att fjärde sidan är blank. Det gör intryck av att vara ett fragment, då instruktionen måst vara vida mer omfattande. I inrikes civilexpeditionen gjord påteckning visar emellertid otvetydigt, att det är fråga om det ingivna originalet. Förslaget är bilagt kanslikollegiets underdåniga skrivelse 9/5 1774. Se nedan.

⁴ Kanslikollegiets arkiv, E IV, 10 a, Inkomna skrivelser från antikvitetsarkivets chef 1750—1794, RA.

paragrafer och upptager åtta sidor skrivna på halvspalt. Det är mer ingående än Schönbergs, men kan i utförlighet icke jämföras med kanslikollegiets slutliga förslag.¹

I första paragrafen betonar Berch nödvändigheten av att bestämda regler utfärdas för att »tjena til någon mera Ordning i dess Cantzlij, särdeles hwad angår diplomata för Grefliga, Friherrliga och Adelige familier». En vapenintendent, vilken titel Berch ville sätta i stället för riksheraldiker, skulle sålunda vaka över att nya vapen blevo korrekta, ävensom att de icke kunde förväxlas med tidigare förekommande. Enligt § 2 skulle kanslikollegiet upprätta förslag till vapenintendent, vilken skulle erhålla kunglig fullmakt. De heraldiska bestämmelserna innefattades i § 3. Där föreskrevs att vapenintendenten hade att biträda den nye adelsmannen. Vapenintendenten finge icke vägra ett vapen om det icke stred mot heraldikens lagar. Det var förbjudet att använda konungens namnchiffer, regalierna, »Svea eller Göta vapen» eller något av provinsvapnen, om icke de sistnämnda förändrades genom tillägg eller byte av färger. Friherrar och grevar fingo icke ändra sina anborna vapen, men tillägg kunde göras. Bestämmelserna om sköldform, hjälmprydnader och sköldhållare lämnades även i denna paragraf. I § 4 gavs vissa ordningsföreskrifter. Sökanden skulle förutom meritlista inlämna den av vapenintendenten undertecknade beskrivningen samt ritarens utkast. Om den nyadlade och vapenintendenten icke vore överens om vapnets utformning, hade den senare att genom vederbörande statssekreterare anmäla detta hos Kungl. Maj:t och avvakta resolution. Den sista paragrafen innehöll en rent praktisk bestämmelse. Vapenintendenten borde sammankalla åldermännen av bildhuggare-, guldsmeds-, målare- och gördelmakareämbetena och meddela dem vad de hade att rätta sig efter, när adeln hos dem beställde något arbete med vapen.

Kanslikollegiet anmodade vidare ministern i London, friherre Gustaf Adam von Nolcken att införskaffa den »avhandling», som tjänade till efter rättelse för de i England fungerande »Kings eller Herolds of Arms».² Nolckens svar inkom i mars 1774.³ Han rapporterade att någon avhandling icke fanns att tillgå, men att ett heral-

¹ Henrik Schück betecknar (i Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, 5, s. 410) Berchs förslag som »nästan en avhandling i heraldik», vilket knappast är träffande. Denna karaktär har snarare en promemoria av Berch bilagd ett kanslikollegiets förnyade underdåniga utlåtande i ärendet ¹⁸/₂ 1775, RA.

² Kanslikollegiets prot. ¹⁸/₁ 1774, nr 207, RA.

³ Kanslikollegiets annotationsbok 1774, RA. Nolckens depesch har icke kunnat återfinnas. Den refereras emellertid i kanslikollegiets underdåniga utlåtandet ⁹/₆ 1774, RA.

diskt arbete var att inom någon tid förvänta av en ledamot av Herolds College vid namn Edmonson. Då man emellertid kunde förmoda, att detta arbete skulle bli mer historiskt än »scientificquet», ansåg sig kollegiet ej böra uppskjuta ärendets behandling i avvaktan därpå.

Då kanslikollegiet den 9 maj 1774 avgav sitt underdåniga utlåtande, hade instruktionen underkastats en genomgripande omarbetning. Den följer här nedan i sin helhet.¹

Just:d. 10 Maj 1774.

KONGL. MAJ^{ts} NÄDIGA INSTRUCTION
för
DES VAPEN INTENDENT.²
Gifven Stockholms Slott den

Som Kongl. Maj^t i Nåder anser så väl til ordning och prydlighet bidragande, at någon viss Embetsman vårdar Vapenkunskapen uti Des Rike, som ock med Des Ridderskaps och Adels värdighet öfverensstämmande, at de Vapen och Sköldemärken, hvilka densamma med förtjenster om sit Fädernesland sig förvärfvat, blifva efter Heraldiske reglorne inrättade och nyttjade, samt äfven all oordning, som af blandning emellan Ätternes vapen kunde upkomma, förebygges; Så har Kongl. Maj^t velat bibehålla det förut så kallade Riks Heraldici Embetet, hvilket härefter af en VapenIntendent kommer at innehafvas och förrättas, enligt följande Instruction:

1. §.

Såsom det föregående redan i almänhet innehåller, äger Kongl. Maj^{ts} VapenIntendent hafva inseende öfver all Heraldique i Riket, och dervid tilse, at de derom vidtagne almänne författningar blifva i akt tagne och efterlefde.

2. §.

De egenteligen hithörande bestå uti Kongl. Maj^{ts} Nådige Bref af den 29. April 1752, och 28 Julii 1762, at Adelige Slägters namn ej måge brukas af obehörige personer, Kongl. Maj^{ts} Nådiga Kungörelse af den 10. Augusti 1762 angående Ridderskapets och Adelens titulatur: Kongl. Maj^{ts} Nådiga förordning af berörde dag emot Adelig Skölds eller öpen hjelms brukande af ofrälsemän, och denna Instruction.

¹ Instruktionsförslaget, som medföljde det underdåniga utlåtandet, finnes icke längre på sin plats. Som senare skall visas tog konungen vid en föredragning personligen hand om detsamma, varefter dess öden äro okända. Förslaget är till skillnad mot utlåtandet icke intaget i kollegiets registratur. Det finnes emellertid bevarat i koncept, hvilket ligger till grund för den här återgivna texten. (Kanslikollegiets koncept 1774, justerat den 10 maj, RA). En samtida utskrift av instruktionsförslaget finnes i Acta miscellanea (den s. k. Palmköldska samlingen) vol. M—R, fascikeln »Riks Heraldicus», RA.

² I konceptets rubrik är DES med annan hand ändrat till DEN FÖRORDNADE. Övriga ändringar i konceptet ha iakttagits vid tryckningen utan att den äldre texten redovisats.

3. §.

På det sjelfva VapenIntendentens stånd må hafva så mycket mer gemenskap med Embetet, och han vara til hands samt äga närmare tillträde til de för honom nödige Cantzli-handlingar, bör VapenIntendenten vara Svensk Adelsman, hälst en som tillika bekläder någon sysla i Kongl. Maj^{ts} Cantzli eller vid Des hof, känd för insikt uti Vapenvetenskapen, ritkonsten och blaçonens reglor, i synnerhet sådane, som de i Sverige böra i akt tagas.

4. §.

Vid yppande ledighet föreslår Kongl. Maj^{ts} och Riksens Cantzli Collegium i underdånighet de således tjenlige och skickelige personer, och den, som Kongl. Maj^t behagar utnämna, erhåller Des Nådiga Fullmagt.

5. §.

Detta Embete lyder nu som förr under Cantzli Collegii öfverinseende, som inforrdar des utlåtande uti de Heraldiquen rörande mål, hvilka Kongl. Maj^t i Näder til bemälte Collegium remitterar.

6. §.

Förnämligast äger VapenIntendenten hålla noga hand deröfver, at Rikets, des Landskaps och Städens Vapen blifva värdigt och med sin tilständige blaçon nyttjade, uti Sigiller, på Estandarer, fanor, byggnader, medailler, almänne målningar, med mera, som således uti den delen alltid förut med honom communiceras: hvarföre äfven i synnerhet vid Kongl. Kröningar, begrafningar med flere sådane höge tilfällen, då desse eller de Kongl. personernes vapen skola föreställas, des biträde kan nyttjas, så at uti dem synes jemnlighet, ordning och prydlighet.

7. §.

Det är derföre, han äfven bör göra en samling af Kongl. famillens, Provincernes, Länens, Städernes, Stiftens, Häradernes, Societeters och Gillens Vapen och Sigiller jemte den ointroducerade Adelsens, så vida den öfrige har sine vapen förvarade på Riddarhuset. Denna samling, för hvilken den upgående kostnaden blifver, efter behörig upgift, honom ersatt, inlämnas til Riks Archivum i den mån den hinner fullkommas och både til densamma och de öfrige där förvarade heraldiske handlingar bör han äga et fritt tilträde.

8. §.

Hvad 6. § innehåller, gälle ock om de minnesvårdar och andre hugkommelser, som göras öfver någon Adelsman med des Vapen eller Ämbetes bemärkelser, hvilka, innan de upresas, böra uti den heraldiske delen af VapenIntendenten påses.

9. §.

När af Kongl. Maj^t någon til Grefvelig, Friherrlig eller Adelig värdighet uphöjes, är det VapenIntendentens skyldighet at biträda den utnämnde med råd öfver des namn och åstundade sköldemärken med

des Färgor och metaller, at dem efter Heraldiquens reglor och denna instruction inrätta samt fram för alt tilse, det ingen ny Ätt må uptaga en annans, aldraminst en introducerad Ätts namn och vapen, ehvad denne familie är lefvande eller utgången.

10. §.

Det förstås af sig sjelf, at då någon blifver på annan familie adopterad, han antager des namn och vapen: och bör det då ske aldeles utan någon förändring hvarken uti vapnet eller på hjelmen.

11. §.

Enär naturalisation sökes af någon utländsk Adelsman, ankommer det på Cantzli Collegii noggranna pröfning, om han det är och hvad Vapen den Ätten förer. Om dermed sig riktigt förhåller, må han, om han så åstundar, få behålla sit utländske namn och vapen, om ock det skulle skilja från den i Sverige antagne Heraldiquen.

12. §.

VapenIntendenten låter i alla desse fall uprita et underdånigt project med Adelsmannens föreslagne namn, teknar å andra sidan en kårt och så tydelig beskrifning, at Vapnet blott derefter skulle kunna afmålas, samt bestyrker riktigheten af tillsammans med egenhändig underskrift.

13. §.

Alla Vapenprojecter blifva så beskafade, men icke utan Intendentens intygande Kongl. Maj^t i underdånighet föredragne af Statssecreteraren vid den Expedition, hvarest sköldebrevet utfärdas: hvarvid VapenIntendenten bör vara til hands at gifva besked, om Kongl. Maj^t i Näder finner något skola rättas: börandes, sedan Kongl. Maj^t dessa med sit höga Namn fastställt, de sålunda uti sköldebrevet införas och icke utan Nådig approbation nyttjas.

14. §.

Til bibehållande af så mycket mera ordning emellan de Adelige Ätterne i Riket, och som ännu många af dem icke äro på Riddarehuset introducerade, kommer VapenIntendenten at hålla en förteckning eller Matrickel öfver de ointroducerade Ätterne, äfven dem, som icke ännu begärt eller erhållit sköldebref: hvilken förteckning i öfrigt efter utnämningens data inrättad blir kårt och i likhet med Ridderskapets och Adelsens år 1770 utgifne Hand-Matrickel.

15. §.

I sådant afseende vil Kongl. Maj^t, at uti hvarje Stats Expedition någon viss person af Statssecreteraren utses at förvara alla ansökningar Vapen projecter och Concepter til sköldebref med mera, som rörer nye Grefvar, Friherrar eller Adelsmän, och hvilket alt efter hvarje års förlopp lämnas til VapenIntendenten, hvilken sedan han deraf gjort behörigt bruk, dem til Riks Archivum aflämnar.

16. §.

VapenIntendenten äger ock at sammanbringa och förvara de ointroducerade Ätternes Genealogier, med dertil hörande handlingar; och til den ändan åligger desse Ätter, at inom et år ifrån det VapenIntendentens Kungörelse derom sker, vid 200 Daler Silfvermynts vite til honom inlämna sine Genealogier så inrättade, som Riddarhus Deputationens Anvisning af den 6. Maj 1765 innehåller jemte vidimerade Copier af sine Grefve, Friherre eller Adelsbref och sköldemärken äfven som Öfverståthållaren, Landshöfdingarne och samtelige Regements Chefs hafva at till VapenIntendenten insända årligen verifierade förteckningar på de af ointroducerad Adel å svärdssidan, som blifva födde och döde, på samma sätt som de enligt Kongl. Circulairet af den 31. Aug. 1762 til Riddarhus Directionen inberätta hvad som rörer den introducerade Adelen.

17. §.

Som de Adelige Ätternes Genealogier, efter erhållen introduction på Riddarhuset, tilhöra Riddarhus Directionens åtgärd, så kommer VapenIntendentens skyldighet, i afseende på den Genealogiska delen, at angå ofvannämde til honom inlämnade Genealogier jemte den generelle kunskap, som är nödig, då til honom hänvisas frågor om naturalisation eller renovation af Adelskap, som på ut- eller inländsk Adelig härkomst vil grundas, med hvilka dock utan föregången communication från Cantzli Collegium han icke bör sig befatta.

18. §.

Men utur de uti hans förvar befintelige handlingar angående den årkända men ännu ointroducerade Adelen må VapenIntendenten uplysningar med sit intygande utgifva, enär de af honom äskas.

19. §.

VapenIntendenten bör uti det Embetsrum, som således för honom blir nödvändigt förvara de ofvannämde och flere til hans Embete hörande handlingar, hvilka sedan uti HofCantzlerens närvaro alltid böra man ifrån man inventeras.

20. §.

Hvad VapenIntendenten af Kongl. Maj^{ts} Ordens Capitel kan anbefallas rörande tilsyn öfver Herrar SeraphimerRiddarnes Vapens införande i Matriklen, deras bruk vid Ordensdagarne med mera hörer äfven til des Embetes skyldigheter.

21. §.

Kongl. Maj^t finner ock, i sammanhang med det öfriga, som i denna Instruction förekommer, nödigt at här stadga et och annat, som härtills varit särskilte bruk underkastadt.

Hvad nya Adelige Ätters namn vidkommer, vil väl Kongl. Maj^t tillåta, at när icke flere af deras förra namn, än den eller de, som blifva adlade, finnas, samma namn oförändradt bibehålles, såsom redan af förtjenster känt. Men då ombyte bör ske til skilnad ifrån ofrälse slægter

eller den til Adelsman utnämnde af andre särdeles ordsaker åstundar ombyta namn, i akt tager VapenIntendenten hvad 9. § förmår, at andre famillers namn ej må tilläggas de nya : och på samma grund blifva ock de uti 2. § åberopade förbud emot Adelige namns brukande af obehörige personer härmed sträckte til alle utom adelen, så väl hvad angår hela namnen, som ock de vid många af dem antagne ändelseord eller tilläggningar, hvilka blifvit ansedde utmärka Adelskap.

22. §.

Som uti Vapenvetenskapen Ålderdomens samt gamle Adelés bruk och Sedvanor äro de säkraste rättesnören, så bibehålles ock den gamle formen af sköldarne, nemligen en något länglig sköld, ofvantil jemnhörnig och nedantill afrundad.

23. §.

Likaledes bör ock den fordna simpliciteten uti de Adelige vapnen, som utgör den sanna Heraldiske prydnaden, åter, så mycket möjligt är, införas, och hjelmklenodierne icke vara öfverlastade eller tunge.

24. §.

Samma Simplicité bör ock uti nya Greflige och Friherrlige Vapen i akt tagas, med den skilnad, at uti dem, särdeles de Grefliges flere fält kunna afdelas : varandes icke utan synnerlige ordsaker tillåtit at förändra sjelfva det anborne vapnet, utan utmärkas Friherrens eller Grefvens egna förtjenster antingen uti tillagde fält omkring hjertvapnet eller uppå de nya hjälmarne.

25. §.

Beträffande kronorne på Grefvelige och Friherrlige hjälmor och Vapen, vil Kongl. Maj^t efter gamla bruket och til undvikande af all skiljaktighet i framtiden, dem äfven här således fastställa, at bägge äro af Guld och på nedersta omkretsen efter behag med en rad stenar sirade, men de förre hafva deruppå åtta upstående krusade löf, hvardera midt-uti prydt med en pärla, och de senare sexton runde kulor samt fyra dylika ofvan uppå dem.

26. §.

På hjälmen förer väl en Adelsman egenteligen en krans vriden af tvänne vapnets hufvudfärgor; men då han vil bruka blotta Vapnet, kan ock deruppå sättas en Krona, den Kongl. Maj^t således vil för Adelen hafva inrättad, at nedersta omkretsen föreställer den vridne kransen, och deruppå upstiga växelvis fyra gyldene krusade löf och fyra kulor.

27. §.

Hvad hjälmarnes antal och ställning vidkommer, förer en Adelsman en, en Friherre tvänne och en Grefve trenne dylika. På Friherre Vapnen ställes den Adelige hjälmen til höger och den nya til vänster, samt på de Grefvelige den fordna Adelige medlerst, den Friherrlige til höger, och den nya til vänster.

28. §.

Inge andre, än Hertigar, Furstar samt Kongl. Maj^{ts} och Riksen Råd måge omgifva sine sköldar med mantlar. Desse sträcka sig ned om bägge sidor af sköldfoten, och äro af sammet samt fodrade och kantade med hermelin : varandes desse för Riksen Råd så väl som tropheer för de högre Militaire personer endast tillfällige tekn af dragande kall och Embeten, men icke ständige delar af Vapnet, som gå i arf till efterkommande.

29. §.

Sköldhållare vil Kongl. Maj^t också tillåta Grefvar och Friherrar, som dem åstunda, likväl at de behållas sådane, som de stå uti brefven, och icke efter särskilte tycken sedermera vridas uti allehanda ställningar.

30. §.

Adelens Vapen åter prydas egenteligen med hjelmtäcken, som måge vara hele eller krusade och i senare fallet kallas löfverk. De hele få icke vara längre, än nödigt är, at med dem väl betäcka en polerad hjälm, och ingalunda falla så djupt ned, at de få anseende af Vapenmantlar.

31. §.

Utan Kongl. Maj^{ts} särskilte Nådige tilstånd i afseende på särdeles förtjenster, må någon dispensation uti hvad således utmärker graderne uti Adelsståndet icke ske : och ännu mindre någon utan en sådan särdeles Nåd pryda sit Vapen med Kongl. Maj^{ts} höga Namns Chifre, eller med den til Regalierne hörande Kronan, Spiran eller Äplet, icke eller intaga Provincernes Vapen, och aldraminst Svea och Götha Vapnet.

32. §.

Alt intrång, emot hvad här är stadgadt, antingen emellan Adelen inbördes eller emellan Adelen och ofrälse personer, vare sig i afseende på Adelige namn, sköldar, kronor, åpne hjelmar, mantlar, täcken eller sköldhållare, blifver härmed på det strängaste förbudt, alt vid det vite af femhundra Daler Silfvermynt, som den uti 2. § åberopade Kongl. förordningen af den 10. Augusti 1762 stadgar.

33. §.

Det blifver väl ej VapenIntendentens skyldighet at beifra sådane förbrytelser, men han bör, då han dem förmärker, dem anmäla hos RiddarehusDirectionen, som dem til RiddarehusFiscalens åtal efter vanligheten öfverlämnar : och de böter, som i sådana fall och för de uti 16. § nämnde försummelse af Genealogiers insändande, inflyta, tilfalla hälften anklagaren och hälften Adelige Jungfru Stiftet, då derom ej annorlunda stadgadt finnes.

34. §.

Dock är det de familjer, hvilka redan uti sina sköldebref kunna hafva något af förekomne tillfälligheter uti eller vid Vapnen infördt, som med denna Instruction icke skulle instämna, obetagit at sina Vapen föra och bruka sådane, som de uti brefven äro afmålade.

35. §.

I öfrigt hvad angår andre Heraldiske regler, som här icke äga rum, så väl som den goda Heraldiske smakens bibehållande i almänhet, låter Kongl. Maj^t ankomma på VapenIntendentens insikt och kunskap, at alt sådant efter omständigheterna i akt taga och at sig til underdånig efterträttelse ställa hvad Kongl. Maj^t vid särskilte tilfällen täckes honom i Nåder anbefalla.

Det var som synes en mångfald uppgifter, som i instruktionen anförtröddes den nye vapenintendenten. Av kollegiets skrivelse framgår, att det ansåg sig särskilt böra rikta Kongl. Maj:ts uppmärksamhet på de mindre tillfredsställande förhållandena beträffande den ointroducerade adelns vapen och genealogier.¹ »Den ointroducerade Adelen, som i allt annat, utom dessa med sätet på Riddarhuset följande förmåner, njuter och bör njuta samma rättigheter med den introducerades»² borde därför av vapenintendenten erhålla det biträde, som krävdes för att ordning och reda skulle åvägabringas i dessa avseenden. Vapenintendenten ålades att föra en handmatrikel över de ointroducerade ätterna, vilken skulle upprättas efter enahanda grunder som ridderskapets och adelns år 1770 utgivna handmatrikel (14 § i instr.).³ Vidare föreskrevs att den ointroducerade adeln skulle till vapenintendenten insända sina genealogier jämte avskrifter av greve-, friherre- eller adelsbrevnen med vapnen vederbörligen kopierade. Årliga kompletteringar till genealogierna skulle av vissa myndighetspersoner likaså insändas till honom (16 §). Alla dessa stadganden gå tillbaka på de föreskrifter, som reglerade den introducerade adelns förhållande till riddarhuset. Genom dem tillförsäkrades intendenten det material, som var nödvändigt för de utredningar, som kunde påfordras (18 §). Men efter hand som ätterna vunno introduktion, föllo ärendena under riddarhusdirektionens åtgärd (17 §).

Kanslikollegiet framhöll vidare i sitt utlåtande, att möjligheterna för den nye vapenintendenten att på ovan nämnt sätt handha den ointroducerade adelns angelägenheter voro gynnsamma i det att

¹ Genom adelns introduktionsvägran hade en stagnation uppstått beträffande dessa ärendens behandling.

² Uppfattningen om adliga privilegiers oberoende av immatrikulering på riddarhuset är här tydligt uttalad. Jfr H. Valentin, Frihetstidens riddarhus, Stockholm 1915, s. 247—252.

³ Matrikel öfver Svea Rikes Ridderskap och Adel, utg. av Carl von Schönfeldt, Stockholm 1770. — Vid ridderskapet och adelns plenum den 22 juni 1762 hade friherre G. Reuterholm väckt förslag om upprättandet av en matrikel även för den ointroducerade adeln, på det att introduktion sedan skulle kunna ske efter anciennitet. Detta bifölls emellertid icke med den motiveringen »att slik matrikel skulle blifva en tacit invitation til adelskaps sökande, efter den skulle medföra en sort rättighet till introduktion». Ridderkapet och adelns protokoll vid riksdagen 1760—62, Riddarhusarkivet.

friherre Tilas redan utarbetat en handmatrikel över den ointroducerade adeln.¹ Detta arbete hade jämte Tilas övriga heraldiska samlingar inlösts till riksarkivet.² Det ankom därför endast på vapenintendenten att fortsätta det begynta verket.

Förutom dessa bestämmelser, som åt vapenintendenten anförtrodde de viktiga ärendena rörande den ointroducerade adeln, voro de i sjunde paragrafen av en alldeles särskild betydelse. Denna paragraf var i själva verket ämnad att ge en ny utgångspunkt för den heraldiska och sfragistiska forskningen i vårt land, i det att däri stadgades en skyldighet för vapenintendenten att anlägga samlingar av olika slags vapen och sigill. Dessa samlingar skulle sedan inlämnas till riksarkivet, till vilket vapenintendenten försäkrades fritt tillträde för forskningar. Detta stadgande har tydligen dikterats av en målmedveten strävan att till riksarkivet samla ett så vitt möjligt fullständigt heraldiskt material. Instruktionen hade genom dessa bestämmelser på ett vidsynt sätt sørjt för att de aktuella uppgifterna skulle handläggas med beaktande av de heraldiska källorna.

Instruktionsförslaget lämnade noggranna föreskrifter om gången för utfärdandet av sköldebrev samt för handlingarnas framtida förvaring. Från vederbörande statsexpedition skulle årligen till vapenintendenten översändas alla ansökningar, vapenprojekt och koncept till sköldebrev.³ Vapenintendenten hade att i sin tur överlämna dem till riksarkivet (15 §). Om samma omsorg om handlingarnas betryggande förvaring, som mött i de nyss nämnda föreskrifterna, vittnar

¹ Genealogica 125: Matrikel öfwer Swea Rikes Ridderskap och Adel, som aldrig varit, eller ännu icke blifwit introducerade, samlad af Daniel Tilas, RA. — Genealogica 112—117, RA, innehålla Daniel Tilas övriga »matriklar» över den ointroducerade adeln.

² Daniel Tilas samlingar inlöstes av staten, sedan de hembjudits av hans broder överstelöjtnanten, friherre Olof Tilas. I ett kungl. brev till kanslikollegiet (inrikes civil-expeditionens registratur ^{25/3}, 1774) bemyndigades detta att inköpa samlingarna enligt en bilagd förteckning samt att fördela dem genom hovkanslerns försorg. Sagda originalförteckning »Framledne Landshöfdingens och Commendeurens, Baron Daniel Tilas, Heraldiske, Genealogiske, Topographiske och Aristographiske &c. Manuscripter och Samlingar» ingår i U. 287, KB. På densamma har hovkanslern friherre Fredrik Sparre antecknat, huru handskrifterna skulle fördelas mellan de båda institutionerna. Två avskrifter finnas i KB. Den ena ingår i U. 361, den andra i U. 373. — Om den tidigare placeringen av Tilas samlingar i riksarkivet se S. Landahl, August Theodor Låstboms samling, Meddelanden från svenska riksarkivet 1942, Stockholm 1944, s. 44 not 3 och 4.

³ Dessa grupper av handlingar ha bevarats sammanhållna i riksarkivet. Samlingen »Sköldebrev och adelsvapen» består huvudsakligen av koncept till sköldebrev samt förslagsritningar. Ansökningar om adelskap går under den snarlika beteckningen »Sköldebrevsamlingen». Som en enhet kunna dessa samlingar dock betraktas ur den synpunkten, att beviljandet av ansökningar om adelskap hade till följd att koncept uppsattes och förslagsritningar upprättades. Det är här fråga om en ursprunglig ordning och den eventuella misstanken kan alltså avvisas, att förslagen till sköldebrev senare skulle ha utplockats ur de större konceptserierna och ansökningarna om adelskap ur serien av skrivelser till konungen. — En äldre förteckning över sköldebrevkoncepten i D II: 5, Äldre och mindre brukbara förteckningar, vol. 3, Ämbetsarkivet, RA.

även den motivering, som kanslikollegiet lämnade för att vapenintendenten skulle tilldelas ett ämbetsrum (19 §). Det hölls för alldeles nödvändigt, om det också vore endast därför, att man på så sätt undginge att efter intendentens död behöva genomsöka sterbhusets handlingar. Detta var säkerligen en iakttagelse grundad på bittra erfarenheter. — När Schönberg efterträdde Tilas som riksheraldiker måste han hos de adlade begära beskrivningar på de av Tilas utfärdade vapnen, då ritningarna ej kunde utfås ur sterbhuset.¹

Instruktionens rent heraldiska föreskrifter kräva inga utförliga kommentarer. De vittna delvis om en bristande förståelse för den numera allmänt erkända regeln, att ett vapen icke får fastlåsas vid en viss form, utan endast kan bestämmas till sitt innehåll. Så försökte man urgera en bestämd sköldform. Lovvärda voro däremot bestämmelserna om rangkronornas utseende. Stor förvirring rådde nämligen i denna fråga och de olika kronorna användes utan större urskillning.²

Kollegiet framhöll slutligen, att det icke undgått detsamma, att vapenintendentens göromål genom de givna föreskrifterna blivit synnerligen vidsträckta. Man hade emellertid varit tvungen, att på detta enda ämbete lägga allt det, som i andra riken utgjorde ett helt kollegii göromål. Allt vad som inrymdes i instruktionen, hörde nämligen till sin natur under vapenintendenten. För vinnande av ordning och reda i dessa angelägenheter var det för den skull nödvändigt, att förena dem alla i hans hand. Det ifrågasattes även, om icke vapenintendenten för ett så svårt arbete borde uppmuntras med någon slags lön, som lämpligen kunde bestå i en viss mindre avgift av varje introducerad adelsman i likhet med den avgift, som vid introduktionen erlades till riddarhuset.³

Den 27 juni 1774 föredrogs ärendet inför Kungl. Maj:t, men vann icke nådigt gillande. Det återlämnades till kanslikollegiet med anmodan att närmare pröva de grunder, som det följt angående de »adeliga

¹ Anders Schönbergs brev till bergsrådet Adlerwald, utg. av Sam Kellin, Stockholm 1920, s. 113 f.

² Rangkronornas bruk i vårt land är för övrigt en outredd fråga. Särskilt deras användning vid landskapsvapnen är av intresse. Detta spörsmål berördes av Tilas i ett till kanslikollegiet den 5 aug. 1771 ställt memorial, i vilket han påpekade nödvändigheten av en allmän undersökning av »provinsernas» vapen. En underdånig framställning den 6 aug. 1771 av kanslikollegiet föranledde emellertid ingen Kungl. Maj:ts åtgärd. I utlåtandet den 9 maj 1774 över instruktionen för riksheraldikern återopade kollegiet sitt yttrande av år 1771. Det senare är jämte Tilas memorial placerat som bilaga till kanslikollegiets underdåniga skrivelse den 13 februari 1775, RA.

³ En sådan ordning tillämpades för övrigt redan i praktiken. Se härom Anders Schönbergs brev, s. 113 f. och 116. I kanslikollegiets utlåtande ställdes frågan om sportler för ämbetet sålunda under diskussion. Denna avlöningsform kom även i fortsättningen att behållas och äger alltjämt bestånd.

vapens första origine och prydnader». Till rättelse skulle därvid tagas ett arbete betitlat »Le miroir d'honneur et de la chevalerie».¹

Kollegiet svarade, att det icke haft tillgång till det anbefallda arbetet, men att det i stället funnit ett annat under namn av Théâtre de l'honneur et de la Chevalerie av Favin.² En jämförelse med arbetet ifråga hade likväl icke föranlett kollegiet att omarbete det tidigare ingivna instruktionsförslaget.³

Även denna gång hade man anlitat kanslirådet Berch som sakkunnig.⁴ Ett skriftligt yttrande av denne om heraldikens uppkomst och sköldemärkenas rätta utseende bilades kollegiets utlåtande.⁵ Denna promemoria lämnar en välbalanserad redogörelse för heraldikens ursprung. Man finner, att uppfattningen om dessa ting hunnit mogna betydligt sedan Johan Peringskiölds dagar. I slutet av sin skrivelse ironiserade Berch över vissa bruk, som han fann illa passa i vårt land. Så hade medaljören Hedlinger tagit sig före att på riksdalerna sätta »contournerade» sköldar. Lättare att förstå är det misshag, som Berch visade gentemot de heraldiska nyskapelser, för vilka Carl Hårleman bar ansvaret. Vid grevliga och friherrliga vapen hade man i Sverige pläгат använda kvadrerade sköldar. Hårleman införde emellertid sköldar avdelade av Andreakors.⁶ Detta var, som Berch påpekade, olämpligt med tanke på figurernas inpassande i fältet. Berch uttryckte sitt bestämda ogillande av detta påfund: »Man vill tro att vapenkonsten är en mycket allvarsam och nästan heroisk sak, som icke tål några kvicka infall. Om kvinnliga tankespel få passera, tyckes dock som de heraldiske borde modereras.»⁷

Kanslikollegiets förnyade underdåniga utlåtande avgavs i februari 1775, men föredrogs först den 30 maj samt uppsköts då till annat tillfälle. Den 19 juni förehades ärendet ånyo, men då tiden på dagen var långt framskriden och förslaget därför ej kunde slutligen avgöras, »behagade Kongl. Maj:t taga det till sitt Egitt höga igenomläsande».⁸

¹ Konselj- och kabinetsprot. i inrikes civilärenden 27/6 1774, RA.

² André Favyn, Théâtre d'honneur et de chevalerie, Paris 1620.

³ Kanslikollegiets underdåniga utlåtande 19/2 1775, RA.

⁴ Kanslikollegiets prot. 18/12, 18/12 1774 och 19/2 1775, RA.

⁵ Berchs promemoria är bilagd i avskrift. Originalen skulle ha bilagts kanslikollegiets protokoll, men saknas i den bundna volymen. En samtida avskrift är D. 240, KB; en annan ingår i F. 655, UUB.

⁶ C. A. Klingspor, Sveriges Ridderskaps och Adels vapenbok, Stockholm 1890, s. 19 f.

⁷ Dessa ord syfta säkerligen på Hedvig Charlotta Nordenflychts »Qvinligit tankespel af en herdinna i Norden», ett slags poetisk årsskrift, som fortgick 1744—1750. Med denna anspelning har Berch velat understryka det enligt hans åsikt diletantiska och feminina i Hårlemans tilltag.

⁸ Konselj- och kabinetsprot. i inrikes civilärenden 28/5 och 19/6 1775, RA.

Förslagets vidare öden äro okända. Någon stadfästelse kom aldrig till stånd. Detta var beklagligt, ty förslaget var väl genomtänkt och konsekvent till sitt utförande. Särskilt beaktansvärd var den målmedvetna strävan att till ämbetet samla alla heraldiska spörsmål för erhållande av ärendenas enhetliga behandling. I jämförelse med detta förslag ter sig den för riksheraldikern år 1813 utfärdade instruktionen skäligen urvattnad.¹ Riksheraldikerns funktioner inskränktes i det närmaste till att upprätta förslag till adliga vapen. Då adlandet efter ständsrepresentationens avskaffande successivt avstannade, blev därför författningen i det närmaste helt obsolet. Det kan icke råda någon tvekan om, att kanslikollegiets instruktionsförslag skulle vida bättre ha tillgodosett heraldikens intressen än 1813 års instruktion, som genom sin snäva uppfattning fick till konsekvens att grundvalen för riksheraldikerns ämbetsutövning undanrycktes.

Utvecklingen kom även att bestyrka detta. Genom en kunglig skrivelse den 14 augusti 1885 sökte man avhjälpa de svåraste bristerna.² Enligt denna stadgades, att intet vapen må anbringas på offentliga byggnader, minnesvårdar, fanor, standar eller mynt utan efter riksheraldikerns hörande. Denna bestämmelse motsvarades i 1774 års instruktionsförslag av § 6. En tilläggsinstruktion den 20 mars 1936 kan sägas på nytt ha insatt ämbetet i statsförvaltningen.³ Nya bestämmelser voro nödvändiga särskilt med hänsyn till en mångfald nytillkomna uppgifter för ämbetet av övervägande juridisk natur.

¹ Den av konungen undertecknade originalinstruktionen är bilagd Kungl. Maj:ts brev 11/3, 1813 till kanslistyrelsen, ink. 14/4, 1813, RA. Se även kammarexpeditionens registratur 11/3, 1813, RA.

² Svensk författningssamling 1885 nr 52.

³ Svensk författningssamling 1936 nr 57.

Kodicillen till Gustaf III:s testamente.

Av Sten Carlsson.

Ingen har hittills sökt göra någon verklig analys av det politiska spelet kring Gustaf III:s dödsbädd den 29 mars 1792. Man har i stort sett nöjt sig med att konstatera det faktiska händelseförloppet, vars mest sensationella moment var, att hertig Carl med de ledande gustavianernas bifall lät annullera broderns strax före dödsfallet dikterade s. k. kodicill till ett tidigare uppsatt testamente. Då kodicillens syfte var att begränsa hertigens makt såsom förmyndare för den unge Gustaf IV Adolf, kom detta steg att få vittgående konsekvenser för de närmast följande årens politiska utveckling. En analys är också ägnad att skapa ökad klarhet om det ingalunda lättöverskådliga politiska läget i Sverige vid tiden för Gustaf III:s bortgång.

Den 17 mars 1792, dagen efter det Anckarströmska mordskottet, beslöt Gustaf III att förordna en interimregering, bestående av riksdrotsen greve C. A. Wachtmeister, riksmarskalken greve J. G. Oxenstierna samt friherrarna E. Taube och G. M. Armfelt, vilka skulle förvalta sitt uppdrag »enligt dem meddelad instruktion».¹ Redan samma dag — och innan hans beslut nått offentligheten — ändrade han sig emellertid därhän, att även hertig Carl blev medlem av regeringen. Enligt en samtidigt uppsatt instruktion skulle lagmannen A. Håkansson vara biträdande ledamot av regeringen med rösträtt; han hade haft samma ställning i den regering, som förordnats vid konungens resa till Aachen 1791 och i vilken den unge kronprinsen men ej hertigen varit med. Den instruktion, som gällt 1791, skulle nu i alla tillämpliga delar lända till efterrättelse, d. v. s. regeringen erhöll en expeditionell karaktär och fick ej syssla med finansfrågor, befordringar, tvister om jus patronatus, ansökningar om nåd i brottmål o. d. När »saker af större vikt» förekommo, i vilka regeringen kunde önska att inhämta konungens vilja, skulle denne lämna till-

¹ Registratur i inrikes civilexpeditionen 17/3 1792, RA, tr. i H. Schück, Elis Schröderheim. En levnadssaga från Gustaf III:s tid (1942), s. 526.

stånd därtill, i den mån hans krafter tilläto. Om monarken dog, skulle regeringen bli i full funktion, till dess hans testamente öppnats.¹

Det var alltså ursprungligen Gustaf III:s avsikt att utestänga brodern från regeringen, trots att denne i konungens testamentariska föreskrifter av den 19 maj 1780 och 1 juni 1789 var utsedd att under en ev. omyndighetstid regera med full kunglig myndighet enligt regeringsformen och förenings- och säkerhetsakten — dock utan rätt att inkalla ständerna, utnämnda rådsherrar, utdela ordnar och adliga värdigheter, göra förändringar i den unge konungens uppvaktning eller avskeda någon av de vid hovet tjänstgörande ämbetsmännen.² Vad som djupast förestavade Gustaf III:s nypåkomna misstro kan ej med säkerhet fastställas, men man skulle kunna tänka sig, att han misstänkte brodern för att på något sätt ha varit inblandad i de stämplingar, av vilka mordskottet på Operan var ett utslag. I varje fall är det tydligt, att han ville ha en regering, som var fri från alla oppositionella tendenser. I en berättelse om Gustaf III:s sista sjukdom och död, som förmodligen är nedskrivet kort efter de skildrade händelserna, uppger statssekreteraren Elis Schröderheim, att kungen på morgonen den 17 mars förklarade för honom, att oppositionen skulle vara »all», om han kom upp från sin sjukbädd.³ Uppgiften må vara riktig eller ej — den torde ge en rätt bild av kungens sinnesstämning vid den tidpunkt, då han beslöt att utestänga sin bror från interimregeringen.

Om anledningen till att Gustaf III så hastigt ändrade sig i fråga om hertigen har endast en sagesman något att berätta, nämligen G. M. Armfelt. I sina på franska nedskrivna memoarer från 1790-talets slut uppger han, att han vid ett samtal med konungen natten efter attentatet informerades om dennes planer angående interimregeringen och att han då protesterade mot hertigens uteslutande, som enligt hans mening skulle leda till konflikter mellan denne och

¹ Instr. för reg. 17/3 1792, F 627, UUB; Konseljprot. s. d., tr. i Schück, a. a., s. 526; Kungörelse s. d., Årstrycket; Instr. 20/5 1791, Hemliga konseljprot., RA, jfr P. A. Lange, Anders Håkansson som politiker och ämbetsman 1789—1800 (1940), s. 131. Schück (a. a., s. 527 f.), som ej kunnat återfinna 1792 års instruktion — den omtalas dock av Lange, a. a., s. 181 — har felaktigt antagit, att hertigen och Schröderheim örstört den.

² Statsrättsliga urkunder nr 59 och 63, RA, tr. i R. G. Modée, Utdrag utur alle ifrån den 7 decemb. 1718 utkomne publique handlingar, XIV (1804), s. 645 ff.

³ Elis Schröderheim, Skrifter till konung Gustaf III:s historia, utg. av E. Tegnér (1892), s. 167 f. — Schück uppger utan motivering, att berättelsen är skriven »strax efter dödsfallet» (a. a., s. 519; jfr s. 695 not). Dateringen är plausibel, ehuru den ej torde kunna bevisas. Möjligen skulle den kunna stödjas av en notis i Rutger Fredrik Hochschilds Memoarer (utg. av H. Schück, III, 1909, s. 1), vari det heter att Schröderheim kort efter dödsfallet av hertigen hördes om konungens sista stunder samt »afgaf sin berättelse».

regeringen. Kungen skall ej ha velat lyssna på hans invändningar, men när Armfelt följande dag ånyo och nu med understöd av Wachtmeister och Håkansson sökte övertala honom att taga med hertigen, gav han efter.¹ I en annan självbiografisk berättelse, som också uppsatts i slutet av 1790-talet men är skriven på svenska, i mera polemisk anda än den franska redaktionen, uppger Armfelt, att det endast var med största svårighet, som man lyckades förmå konungen till detta steg.² Någon möjlighet att kontrollera dessa uppgifter finnes ej. Man måste å ena sidan räkna med en tendens hos Armfelt att framställa sig själv som mera konciliant än han verkligen var, men å andra sidan finns det ingenting, som direkt talar emot hans uppgift, att han velat undvika friktioner mellan hertigen och regeringen.

Henrik Schück har i sin biografi över Schröderheim gjort det antagandet, att även denne haft sin hand med i spelet, närmast i syfte att motarbeta Armfelt, och att han därvid samrätt med Wachtmeister, hos vilken han enligt egen uppgift på morgonen gjorde en »kort uppvaktning». Schück menar, att Schröderheim lyckats förmå riksdrotsen att inskrida till hertigens förmån och att det var detta, som kom kungen att ge vika.³ Enligt Schröderheims egen berättelse hade han dock vid besöket hos drotsen ännu icke träffat den sårade kungen, och följaktligen kan han då knappast ha vetat något om dennes avsikter.⁴ Nämnas kan i detta sammanhang, att hans berättelse uppenbart är skriven för att behaga hertigen, vars »sinneslugn» säges ha varit avgörande för kungahusets och regeringssättets räddning och bestånd. Följaktligen nämner han över huvud ingenting om kungens planer att utesluta hertigen, varjämte han konsekvent utelämnar Armfelts namn.⁵ Vad Wachtmeister angår, kan det ej påvisas, att han spelat så stor roll, som Schück menar. Av intresse är dock, att han synes ha haft kontakt med Schröderheim även längre fram på dagen den 17 mars; när Armfelt då infann sig hos kungen, skall han ha träffat dem båda.⁶ De synas för övrigt ha stått varandra nära.⁷

¹ Armfelts memoarer 1792—94, pag. 33 ff., I a 2r, KB; jfr E. Tegnér, Gustaf Mauritz Armfelt, andra uppl. (1893—94), I, s. 391 ff. samt (betr. dateringen) II, s. 334.

² Berättelse om generalen baron Gustaf Mauritz Armfelts lefnad och politiska öden, författad af honom sjelf, Handlingar rörande Sveriges äldre, nyare och nyaste historia samt historiska personer, utg. af ett sällskap (HHA), II (1830), s. 54 f. Betr. datering m. m. se HHA, II, s. 79, samt Tegnér, a. a., I, s. I ff., och II, s. 334 f.

³ Schück, a. a., s. 523 ff.

⁴ Schröderheim, a. a., s. 167.

⁵ Schröderheim, a. a., s. 167 ff. Jfr Tegnér, a. a., I, s. 404 not.

⁶ Tegnér, a. a., I, s. 396. Jfr Schück, a. a., s. 524.

⁷ Se Schröderheim, a. a., s. 47, 55 f.

Efter tillsättandet av regeringen synes Gustaf III t. v. ej ha gjort några nya dispositioner. Vid ett samtal med Armfelt den 17 mars skall han ha avböjt en uppmaning att i testamentet ändra sonens myndighetsålder från 18 till 16 år. »Men det behöves förändringar av annat slag (des changements d'une autre espèce)», skall han ha tillagt, »varom vi skola tala en annan gång».¹

En förändring i testamentet blev också i sista stund gjord. Den hade enligt Armfelt planerats ända sedan sjukdomens första dagar;² uppskovet kan i så fall ha berott på att konungen, som Schück uttryckt saken, måhända haft en dunkel känsla av att han utfärdade dödsdomen över sig själv, i och med att han uppsatte sin yttersta vilja.³ Först när konungen på morgonen den 29 mars kände slutet nalkas, kallade han till sig Schröderheim för att för honom diktera fyra aktstycken, som alla gällde ställningen efter hans död.

Ehuru dessa aktstycken ej bevarats till eftervärlden, kunna de dock utan större svårighet rekonstrueras. Ett av dem anförtrodde utrikesärendena under förmyndaretiden åt Taube. Ett annat föreskrev, att den unge konungens uppfostran under omyndighetstiden skulle ledas av samma personer som förut, nämligen informatorn Rosenstein och guvernören Gyldenstolpe, en klausul som fanns redan i testamentstillägget 1789.⁴ Ett tredje aktstycke var en överståthållarefullmakt för Armfelt.⁵ Kungen ville tydligen på olika sätt se till, att makten bevarades i gustavianernas händer; märkligast var bestämmelsen, att Taube skulle få hand om utrikespolitiken.

Men det stannade inte vid detta. I det fjärde aktstycket, den s. k. kodicillen till testamentet, frantog konungen sin bror den maktställning, som han förut velat ge honom, i det att han föreskrev att interimregeringen skulle fungera ända till sonens myndighetsdag den 1 november 1796. Kodicillens exakta ordalydelse är ej säkert känd. Schröderheim, som borde ha varit den bästa källan, förtiger helt dess existens, tydligen därför att ett omnämmande varit obehagligt för hertigen. En Schröderheim närstående, i regel välunderättad

¹ Armfelts memoarer, pag. 37, KB; jfr Tegnér, a. a., I, s. 393 f. I denna version säger Armfelt, att detta var första gången som kungen talade med honom om sitt testamente. I den svenska självbiografien heter det däremot, att detta skett redan 1790, då han föreslagit kungen att låta sonen bli myndig vid 15 års ålder. HHA, II, s. 68 f.

² Tegnér, a. a., I, s. 403 f.

³ Schück, a. a., s. 559.

⁴ Modée, a. a., s. 659.

⁵ Alla tre aktstyckena omtalas av Armfelt (Tegnér, a. a., I, s. 403) och Hochschild (II, s. 251). I en berättelse av C. Lagerbring (Schück, a. a., s. 553; se vidare nedan) omtalas de båda första, i Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok (III, s. 434) det första och tredje. Schröderheim (a. a., s. 175) nämner i sin berättelse endast överståthållarefullmakten, men har i annat sammanhang uppräknat alla dokumenten (se nedan s. 82).

person, expeditionsskreteraren R. F. Hochschild, uppger däremot i sina s. k. memoarer, vilka till sitt ursprung äro verkliga dagboksanteckningar,¹ under den 29 mars, att man ej kunde sluta annat av kodicillen, än att regeringen rekommenderades hos hertigen, varjämte det förklarades för nyttigt, att Taube bibehölls vid förvaltningen av utrikes ärendena.² Armfelt har i en den 16 mars 1794 uppsatt försvarsskrift talat om »ett medregerande råd, *un conseil de régence*», som skulle deltaga i hertigens förvaltning.³ I sin svenska version skriver han, att konseljen skulle diskutera ärendena men hertigen avgöra dem; protokollen skulle emellertid i sinom tid läggas under den fullmyndige konungens ögon.⁴ I den franska versionen — där det talas om att kodicillen var illa uppsatt och kunde tydas på flera sätt — heter det dessutom, att själva testamentets bestämmelser om hertigen ej voro upphävida och att han fick göra vad han behagade, även om alla konseljledamöterna voro av motsatt mening; de hade ej annan rätt än att göra föreställningar.⁵

Den bästa källan torde emellertid vara en av sekreteraren C. Lagerbring uppsatt »Underdånig berättelse» om förloppet efter Gustaf III:s död. Denna källa har framdragits av Schück, som betecknar den som »absolut tillförlitlig och opartisk»; han menar att den återgår på ett förslag till protokoll, som Lagerbring den 29 mars uppsatt i egenskap av interimisregeringens sekreterare.⁶ I det följande skall dock göras troligt, att berättelsen tillkommit 1794 på hertigens befallning.⁷ Under sådana förhållanden kan den ej åsättas så högt värde som Schück anser. Såsom sekreterare bör dock Lagerbring ha varit välunderrättad, och det gör ett trovärdigt intryck, när han återger kodicillens lydelse sålunda: »Det konungens yttersta vilja och befallning vore, att regeringen under dess sons minderårighet skulle förbli sådana som den nu vore; att kronprinsen genast skulle utropas för konung och när han upphunnit 18 år såsom fullmyndig förklaras».⁸

Härmed kan sammanställas, vad hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta skriver i mars 1793. Hon påstår, att kungen »på Armfelts

¹ Hochschild, a. a., I (1908), s. VI f.

² Hochschild, a. a., II, s. 251 f.

³ C. F. Ridderstad, Gömdt är icke glömdt, VIII (1851), s. 8.

⁴ HHA, II, s. 57.

⁵ Armfelts memoarer, pag. 61 ff., KB. Jfr Tegnér, a. a., I, s. 404, II, s. 3 not (det senare utdraget ur memoarerna är föga tillfredsställande).

⁶ Schück, a. a., s. 547, 557.

⁷ Se nedan s. 81.

⁸ Lagerbrings berättelse, förut i Utrikesdepartementets arkiv, nu i Kungliga arkiv, vol. 35, RA, tr. av Schück, a. a., s. 547 ff. Jfr Schinkel-Bergman, Minnen ur Sveriges nyare historia, II (andra uppl., 1855), s. 242, III (1853), s. 3 f.

begäran» stadfäst regeringen såsom en ständig konselj, *un conseil permanent*, med uppgift att biträda (assister) hertigen under förmyndaretiden, vilket enligt hennes mening innebar ett fullständigt annullerande av testamentet, eftersom hertigen enligt regeringens instruktion ej fick lyfta några medel ur statskontoret.¹ På samma sätt uppger G. G. Adlerbeth i sina memoarer under återopande av G. A. Reuterholm, att kungen velat dela regeringen mellan hertigen och »andra personer», förmodligen interimregeringens ledamöter.² Slutligen kan nämnas, att riksdrotsens son H. G. Wachtmeister 1807 helt kort förklarar, att kodicillen »uppdrog styrelsen» åt dåvarande regeringen.³

Källorna lämna alltså motstridiga uppgifter om kodicillens innebörd. Enligt Hochschild och Armfelt gav den regeringen en blott rådgivande ställning; själva beslutanderätten skulle alltså tillkomma hertigen. De övriga här nämnda sagesmännen mena däremot, att regeringen skulle få en verkligt regerande ställning, liksom före Gustaf III:s död, och hertiginnan fogar därtill den uppenbart riktiga reflexionen, att den för interimregeringen gällande instruktionen i så fall skulle fortsätta att gälla. Då 1791 års instruktion i tillämpliga delar skulle vara normerande för denna, bör detta i sin tur ha inneburit, att hertigen skulle vara ordförande med rösträtt och i förekommande fall utslagsröst. Den ställningen hade nämligen kronprinsen haft i 1791 års regering.⁴

Skillnaden mellan de bägge tolkningarna är således väsentlig: enligt den förra skulle hertigen bli en verklig regent med formellt enväldig ställning, enligt den senare föga mer än primus inter pares bland regeringsledamöterna. Vilken tolkning är den rätta? Här om kan knappast något tvivel råda. Redan det faktum att hertigen var missnöjd med kodicillen talar för det senare alternativet. Vidare gör Lagerbrings version genom sin precisa och lakoniska formulering ett trovärdigare intryck än Hochschilds och Armfelts ganska suddiga framställningar. Hochschild, som förmodligen bygger på Schröderheim, har f. ö. på en punkt bevisligen fel, nämligen när han talar om att förordnandet för Taube inryckts i kodicillen. Beträffande Armfelt kan framhållas, att han mindre talar om kodicillens faktiska orda-

¹ Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok 1792, pag. 134 (senare not), deposition, RA; jfr editionen, III, s. 560.

² G. G. Adlerbeth, Historiska anteckningar, utg. av E. Tegnér, II (1893), s. 1 not. Jfr Schück, a. a., s. 538.

³ H. G. Wachtmeisters dagbok 2/3 1807, Trolle-Ljunghy. Jfr S. Carlsson, H. G. Wachtmeisters dagbok 1807—1809, Vetenskaps-Societeten i Lund, Årsbok 1943 (tr. 1944), s. 56.

⁴ Jfr S. Carlsson, Gustaf IV Adolf. En biografi (1946), s. 40 ff.

lydelse än om kungens intentioner med den. Han förklarar också i den svenska självbiografien, att kodicillen skulle ha blivit ett mästerverk, »om Schröderheim gifvit det i renskrifningen den mening H. M. ville».¹ Schröderheim har således enligt Armfelt avsiktligt eller oavsiktligt förvanskat kungens mening. I sin franska version uppger Armfelt, att Schröderheim stälpte bläckhornet över kodicillen, så att den måste skrivas om; han överlåter åt andra att döma, om detta skedde med avsikt, för att vinna tid.²

Armfelts uppgifter kunna under dessa förhållanden inte tillmätas något synnerligt värde. Om Schröderheim verkligen förvanskat kodicillens mening, så bör detta, såsom framgår av hans senare uppträdande, ha varit i syfte att hjälpa hertigen, men en sådan hjälp hade varit ganska överflödig, om kungen själv avsett att ge denne en så stark ställning, som Armfelt vill hävda. Vi veta ju dessutom, att monarken den 17 mars inte ens ville ge brodern någon plats i interimregeringen. Armfelts framställning kan helt enkelt ha berott därpå, att han ville ställa sitt eget senare uppträdande i en så god dager som möjligt. Om hans version godkännes, ter sig nämligen hans bifall till kodicillens annullering — varom mera nedan — ej som någon egentlig trolöshet mot Gustaf III. Accepteras däremot Lagerbrings version, har Armfelt på ett föga heroiskt sätt svikit sin döde herres program.

Kodicillen har alltså, om den här hävdade uppfattningen är riktig, inneburit ett fruktansvärt misstroende mot hertigen: i stället för att erhålla den i testamentet stipulerade enväldsmakten skulle han blott bli ordförande i en konselj, som nästan helt bestod av pålitliga gustavianer, vilka kunde väntas bli mycket svårhanterliga. Enligt vad hertiginnan uppgivit 1793, skall Gustaf III också ha förklarat för riksdrotsen, att avsikten med kodicillen var att beröva Reuterholm möjligheten att skaffa sig makt över hertigen.³

Om Lagerbrings version är riktig, var emellertid kodicillen onekligen illa uppsatt, då den ej preciserade hertigens ställning gent emot konseljen. Hertiginnan skriver också, att den var mycket förvirrad och att även själva pikturen var svårläst; senare har hon uppgivit, att aktstycket var så nedbläckt, att det var så gott som

¹ HHA, s. 56 f.

² Tegnér, a. a., I, s. 403. Armfelts sista uppgift kan vara en förvanskning. Två samtida sagesmän, Hochschild (a. a., II, s. 252) och rikshärolden L. von Hausswolff (se C. G. Thomasson, Gustaf III:s död, Svensk Tidskrift 1944, s. 52), uppge nämligen, att Gustaf III själv vid underskrivandet av en expedition, enligt Hochschild överståthållarefullmakten, plumpade så, att den måste skrivas om. Schück (a. a., s. 543 not), som ej känt till Hausswolffs framställning, underkänner Hochschilds version.

³ Hedvig Elisabeth Charlotta, a. a., III, s. 561.

oläsligt.¹ Sjelva underskriften var för att citera Lagerbring gjord »med darrande hand»;² det har t. o. m. uppgivits, att den blott bestod av ett G.³

Att kodicillen sålunda blev ett hastverk berodde uppenbart främst på att kungen så länge uppskjutit utskrivandet. Men Armfelts insinuation, att Schröderheim avsiktligt fördröjt uppsättandet, kan också vara riktig. Den stödjes i viss mån av Hochschilds framställning, vari det heter, att Schröderheim efter att ha fått del av kungens beslut gick ut och yppade det för Wachtmeister. Strax därpå skall hertig Carl ha tillstött och blivit informerad av drotsen, varpå han skall ha frågat denne, vad som vore att göra. Drotsen berättas då ha sagt, att Schröderheim ej mera borde gå in till kungen, vartill statssekreteraren skall ha genmält, att så länge denne levde, måste han åtlydas. Han säges dock ha dröjt att gå in, tills han genom Armfelt fick formlig kallelse. Först därpå expedierades kodicillen och de andra aktstyckena.⁴ På samma sätt uppger hertiginnan i en odaterad anteckning, skriven tidigast i slutet av 1790-talet, att Schröderheim på förhand underrättade hertigen om kodicillen, emedan han fann den vara alltför gynnsam för Armfelt och dessutom ansåg den vara ett frö till ständiga tvister och intriger.⁵

Tydligt är alltså, att Schröderheim sökt motverka kungens syften.⁶ Hans motiv torde vara lätta att fastställa. Han stod visserligen Gustaf III nära och åtnjöt in i det sista dennes förtroende. Men för honom var det — såsom särskilt åskådligt framgår av Schücks biografi — alltid av största vikt, att han stod väl med den som hade makten, så att han kunde hålla sina fruktansvärt tilltrasslade affärer någorlunda flytande. När nu kungens slut nalkades, måste han därför skyndsammast skaffa sig goda förbindelser med hertigen. Hans servilitet mot denne framträder, såsom redan antytts, utomordentligt klart i hans berättelse om Gustaf III:s sista stunder. Men därtill kom en annan omständighet, som kanske var väl så viktig; den har också framhållits av Schück.⁷ Schröderheim stod sedan länge — enligt uppgift sedan 1786⁸ — på dålig fot med Armfelt och måste

¹ Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok 1792, pag. 134 (senare not), RA; editionen, IV (1920), utg. av Cecilia af Klercker, s. 301.

² Lagerbrings berättelse, Schück, a. a., s. 550; jfr Hochschild, a. a., II, s. 252; Hausswolffs dagbok, tr. av Thomasson, a. a., s. 52.

³ H. G. Wachtmeisters anf. ant., Trolle-Ljungby; jfr Schinkel-Bergman, a. a., II, s. 242.

⁴ Hochschild, a. a., II, s. 251.

⁵ Hedvig Elisabeth Charlotta, a. a., III, s. 561.

⁶ Jfr Schück, a. a., s. 539.

⁷ Schück, a. a., s. 538.

⁸ Schröderheim, a. a., s. 30. Jfr Schröderheims uttalanden om Armfelt 1788, a. a., s. 260, 262.

följaktligen känna olust inför tanken, att denne skulle kunna bli landets mäktigaste man. Även av denna anledning måste han motarbeta kodicillen.

Armfelt uppger, att han redan före kungens död mottog överståthållarefullmakten.¹ Uppgiften är säkert riktig; den bestyrkes genom flera uttalanden av Schröderheim.² Däremot måste Armfelt ha fel, när han samtidigt nämner, att även Taube mottog sitt förordnande. Av Lagerbrings berättelse framgår nämligen, att detta aktstycke föredrogs inför interimregeringen,³ och i det följande skola vi se, att det aldrig kom i Taubes händer.

Strax efter kl. 10 utandades Gustaf III sin sista suck. Kort därpå samlade hertigen regeringens ledamöter på slottet. Wachtmeister begav sig emellertid till hovrätten för att där öppna och uppläsa testamentet jämte 1789 års tillägg. Alldeles korrekt handlade han därvid ej; Gustaf III hade nämligen den 13 juni 1780 på en till testamentet fogad papperslapp förordnat, att det skulle öppnas först dagen efter hans död.⁴ Tydligen ansågs situationen alltför kritisk för att medge ett dylikt uppskov. Wachtmeister återvände därpå till slottet och överlämnade till hertigen testamentet jämte tillägg. Samtidigt företeddes och upplästes också kodicillen, vilken drotsen enligt Lagerbring sade sig ha mottagit av Schröderheim kort före konungens död.⁵

På hertigen — som ju troligen informerats redan förut — måste kodicillen ha gjort ett mycket obehagligt intryck. Enligt Lagerbring förklarade han, att han ansåg den omöjlig att följa, emedan den för interimregeringen gällande instruktionen förbehöll flera ärenden åt kungens eget avgörande — ärenden som nu alltså måste bli vilande. Efter att ha meddelat att han under dylika förhållanden ej ville befatta sig med någonting frågade han riksdrotsen, huruvida kodicillen kunde anses äga laga kraft.⁶ Lagerbrings uppgifter stämma med Armfelts. I dennes franska version heter det, att hertigen påtalade oöverensstämmelsen mellan testamentet och kodicillen och krävde den senares annullering, för så vitt han skulle bli regent. I Armfelts svenska självbiografi heter det, att hertigen föll i ett slags

¹ Tegnér, a. a., I, s. 404.

² Schröderheim, a. a., s. 175 f.; Schröderheim t. Armfelt ²⁹/₃, 1792, Armfelts saml. vol. 9, RA; jfr Kongl. Maj:ts och Rikets Swea Hofrätts Protocoller etc. (1794), s. 293 f.; Schück, a. a., s. 674; nedan s. 82.

³ Schück, a. a., s. 553.

⁴ Statsrättsliga urkunder nr 59, RA.

⁵ Lagerbrings berättelse, Schück, a. a., s. 549 f.; Armfelts memoarer, pag. 73, KB, jfr Tegnér, a. a., II, s. 3.

⁶ Schück, a. a., s. 551.

förtvivlan och började tala om »abdication». Alla skola då tigande, »med mer eller mindre känsla», åhört dessa »jeremiader»; riksdrotsen tycktes dock vara »mycket allarmerad öfver följderna af allt detta».¹

Både Lagerbring och Armfelt draga alltså fram riksdrotsen i ramplyset. Hans roll synes också ha varit betydande. Någon fullt rättrogen gustavian var han inte; det framgår bl. a. av hans uppträdande vid Gävle riksdag 1792, då han var en av de herrar, som avvärjde Gustaf III:s plan, att förenings- och säkerhetsakten skulle intagas i riksdagsbeslutet.² Fyra år senare skall han — enligt vad Axel von Fersen uppgivit 1797 — ha avrått Gustaf IV Adolf från att bekräfta denna akt.³

Om Wachtmeister således inte var någon övertygad anhängare av 1789 års författning, bör han heller inte ha varit tilltalad av tanken, att regeringen nu skulle övertagas av de ledande gustavianerna. Det kan i detta sammanhang vara värt att fästa uppmärksamheten på en uppgift från 1807 av hans son, H. G. Wachtmeister, om att drotsen och Taube 1792 tvistat om rannsakingen angående Gustaf III:s död: Taube ville utsträcka undersökningen, medan drotsen ville hålla den inom vissa gränser, bl. a. därför att alltför många högdliga familjer eljest blivit indragna.⁴

Riksdrotsens uppträdande vid Gustaf III:s dödsbädd bör därför knappast, såsom skett, i främsta rummet tolkas som ett utslag av undfallenhet för den blivande härskaren, hertig Carl.⁵ Den omständigheten, att han under lugnare tider otvivelaktigt var en lojal och ganska eftergiven kungatjänare, får inte bortskymma det faktum, att han i mera labila situationer kunde ge prov på en betydande handlingskraft — såsom skedde 1809.⁶

Källorna ge i varje fall en klar bild av drotsens uppträdande, när han nu på hertigens uppmaning tillkännagav sin mening om kodicillen, som han ju på förhand kände och vars expediering han enligt Hochschilds nyss citerade anteckning redan före kungens död hade

¹ Tegnér, a. a., II, s. 3; HHA, II, s. 70.

² Drotsens roll vid detta tillfälle framhäves, ehuru med olika styrka, av så goda sagesmän som Schröderheim (a. a., s. 139), Hochschild (a. a., II, s. 235 f.) och Adlerbeth (a. a., I, 1892, s. 259); jfr Schück, a. a., s. 503 ff. I uppsatsen Den siste riksdrotsen, Svensk Tidskrift 1946, s. 530 f., hävdar dock C. G. Thomasson, att det inte finns några verkliga bevis för att riksdrotsen spelade någon som helst politisk roll vid riksdagen.

³ Axel von Fersens Dagbok, utg. av Alma Söderhjelm, III (1928), s. 98; jfr F. W. Morén, Svenska folkets historia, V (1942), s. 311.

⁴ S. Carlsson, H. G. Wachtmeisters dagbok, Vetenskaps-Societeten i Lund, Årsbok 1943, s. 56 f. Betr. Taubes hållning jfr Hedvig Elisabeth Charlotta, a. a., III, s. 474.

⁵ Thomasson, a. a., s. 530.

⁶ Jfr S. Carlsson, Kring 1809 års revolution, Scandia 1946, s. 109 ff. Thomasson (a. a., s. 532 f.) har en annan syn på drotsens roll 1809 men stödjer sig blott på indirekta argument.

sökt hindra. Enligt Lagerbring förklarade han, att alla testamenten enligt Sveriges lag måste vara underskrivna av tvenne ojäviga vittnen, medan kodicillen blott var försett med ett namn, kontrasignanten Schröderheims. Hertiginnan uppger, att Wachtmeister rådde hennes make att annullera kodicillen och ej anse den såsom annat än uttryck för en önskan att hertigen borde behålla regeringens ledamöter i sin konselj, utan att hans i själva testamentet fastställda beslutanderätt därigenom led något intrång. Slutligen uppger H. G. Wachtmeister 1807, att kodicillen redan före kungens död av Armfelt överlämnades till riksdrotsen, som då genast förklarade dokumentet för ogiltigt.¹ Den sista framställningen kan ej i alla enskildheter vara riktig, men själva bilden av drotsens hållning stämmer med de övriga källornas vittnesbörd.

Om riksdrotsens hållning kan alltså ingen tvekan råda; han stod på samma linje som Schröderheim. Av de personer, som i övrigt kunde påverka beslutet, synas varken Lagerbring, Oxenstierna eller Håkansson ha spelat någon egentlig roll. Den sistnämnde framstod i det allmänna medvetandet som Armfelts man men tycks ej ha gjort någon självständig insats.²

Taube var utan tvivel den av gustavianerna, som under Gustaf III:s sista tid stått denne närmast. Vid sjuklägret avlade han dagliga besök;³ enligt Schröderheim hade han av monarken uppmanats att närvara vid alla förbindningar och operationer.⁴ Från kl. 4 på morgonen den 29 mars vek han enligt egen uppgift ej ett ögonblick från kungens bädd.⁵ Enligt en annan källa frågade kungen också flera gånger efter honom, senast kort före dödsfallet, då han stod vid sängen.⁶ Han var också den, som mest gynnades av kungens sista förordnanden: han skulle inte blott bli medlem av regeringen utan tillika utrikespolitikens ledare, tydligen med mycket självständiga befogenheter. Att han ej fick något särskilt ämbete berodde enligt Armfelt på att han var »plus prudent qu'ambitieux» och ej eftertraktade någon rang eller lön.⁷ Med tanke på hans stora utrikes-

¹ Lagerbrings berättelse, Schück, a. a., s. 551; Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok 1792, pag. 134 (senare not), RA; H. G. Wachtmeisters anf. ant., Trolle-Ljungby; S. Carlsson, a. a., s. 56.

² Se Armfelts självbiografi, HHA, II, s. 70 f.; Tegnér, a. a., I, s. 342, II, s. 2. f.; Lange, a. a., s. 179.

³ Taube t. A. von Fersen ²⁹/₃ 1792, Stafsund. Friherrinnan Thyra Klinckowström har ställt detta brev till förfogande.

⁴ Schröderheim, a. a., s. 168.

⁵ Taubes anf. brev, Stafsund.

⁶ L. von Hausswolffs dagbok, tr. av Thomasson, a. a., Svensk Tidskrift 1944, s. 51 ff. En av de närvarande läkarna, doktor Théel, har givit Hausswolff informationer.

⁷ Armfelts memoarer, pag. 59, KB. Jfr Tegnér, a. a., I, s. 403.

politiska intresse, särskilt i samband med planerna på en intervention i Frankrike,¹ hade det varit naturligt att han energiskt stritt för den ställning, som hans avlidne herre velat ge honom. Så blev emellertid ej fallet. Taube var ingen stridens man, och han ansåg alla sina utrikespolitiska förhoppningar grusade genom kungens död. »Tout est fini pour nous», lyda de första orden i ett sorgetungt brev, som han själva dödsdagen skrev till sin vän Axel von Fersen; man kunde, menade han, inte längre räkna med ett svenskt ingripande till det franska kungahusets förmån.² I diskussionen om kodicillen tycks han inte ha deltagit. Armfelt skriver i sin svenska berättelse, att Taube ej »lådades förstå rätta orsakerna till denna scene, om salig H. M:s vilja borde vara lag». I sin franska version uppger Armfelt, att alla togo till orda för att lugna hertigen utom han själv och Taube och att han ej vet, vad denne tänkte.³

Taubes hållning blir emellertid mera begriplig, om man kommer ihåg en omständighet, som utan tvivel varit avgörande för kodicillens öde: han och Armfelt stodo sedan flera år tillbaka på dålig fot med varandra, bl. a. därför att den senare ogillade de franska planerna.⁴ Klyftan var så bred, att den ej kunde överbryggas ens i denna situation, då samdräkt i så hög grad hade varit av nöden.

Vad Armfelt beträffar, äro hans egna berättelser på den punkt, som nu närmast är av intresse, som vanligt inkongruenta. 1794 skriver han, att han såg huru djupt hertigen smärtades av tanken, att kodicillen skulle tolkas som ett misstroende votum mot honom; Armfelt och hans kolleger skola då ha menat, att det vore lyckligast, att hertigen ägde fullt förtroende, varför de enhälligt beslöto att utan villkor överlämna hela makten till honom. I sin franska berättelse hävdar Armfelt, att han först teg för att höra de andras mening men sedan, då diskussionen blivit resultatlös, föreslog hertigen att ej fästa sig vid kodicillens bokstav utan vid dessa anda och betrakta den såsom blott en förklaring till eller modifikation av testamentet, ett förslag som vann hertigens bifall. I den svenska självbiografien talas däremot inte om något förslag från vare sig Armfelts eller de andra konseljledamöternas sida. Där nämnes blott, att Armfelt och Håkansson sökte övertyga hertigen om att han misstog sig på såväl kungens syften som nationens tänkesätt. »Efter många dis-

¹ Jfr E. Hjärne, Gustaf III och franska revolutionen, Svensk Tidskrift 1929, s. 507.

² Taubes anf. brev, Stafsund. Jfr Alma Söderhjelm, Sverige och den franska revolutionen, I (1920), s. 308 f.

³ HHA, II, s. 70; Tegnér, a. a., II, s. 3.

⁴ Tegnér, a. a., I, s. 342 f., 367 f.; jfr O. Wallquist, Minnen och bref, utg. av E. V. Montan (1878), s. 19; Hochschild, a. a., III, s. 1.

cussioner och pourparlers», heter det vidare, »så proponerade H. K. H., att han för att visa sin vördnad för salig konungens person skulle conformera sig helt och hållet efter codicillen men med det vilkor att detta document ej i publiken skulle framskina». Här framträder alltså hertigen själv som den drivande.¹

Redan den inbördes olikheten mellan Armfelts tre versioner manar givetvis till försiktighet. En sak är dessutom tydlig: han har i alla tre berättelserna, kraftigast i den andra och svagast i den tredje, velat framställa sig själv som en synnerligen konciliant person, vilken genom sitt ingripande undanröjde åtskilliga tvistepunkter. Samtidigt är han i den andra berättelsen angelägen att betona, att det fattade beslutet efter den försäkran som hertigen lämnade — varom mera nedan — innebar nästan allt vad Gustaf III önskat.² Såsom tidigare anmärkts, vill han fria sig från den nära till hands liggande anklagelsen, att han svikit den avlidne monarken.

Tyvärr ge övriga källor mycket ringa ledtråd för bedömningen av Armfelts hållning. Endast hertiginnan har något att anföra, i sin anteckning från mars 1793. Det heter däri, att »le seul Armfelt fut très peu contend de la décision qu'il ne pouvoit cependant contredire».³ Hon ger alltså en helt annan version än Armfelt själv: enligt henne iakttog han en nödtvungen och motvillig passivitet. Kodiceillen var enligt hennes uppfattning tillkommen på Armfelts hemställen (»prise»). I en senare anteckning påstår hon, att han intrigerat sig till överståthållarefullmakten, en uppgift som i viss mån bekräftas genom ett uttalande av Armfelt själv.⁴

Vad Armfelt kan ha spelat för roll vid kodicillens tillkomst måste nog lämnas därhän. Hans egna uppgifter härom äro motsägande. Dels förklarar han, som förut nämnes, att kungen tänkt på saken sedan början av sin sjukdom, vilket tyder på att de diskuterat frågan, men dels bedyrar han, att han ej visste något om dess innehåll, förrän den upplästes.⁵ I varje fall kan han inte så lätt ha fun-

¹ Ridderstad, a. a., s. 8; Tegnér, a. a., II, s. 3; HHA, II, s. 70 f.

² Armfelts memoarer, pag. 74, KB; jfr Tegnér, a. a., II, s. 4. Tegnér (a. a., s. 6) accepterar Armfelts framställning och ser i hans resignation ett utslag av rättsskänsla.

³ Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok, a. st., RA. Editionen (a. a., III, s. 550) är här inte fullt korrekt.

⁴ Hedvig Elisabeth Charlotta, a. a., III, s. 56r; Tegnér, a. a., I, s. 382.

⁵ HHA, II, s. 69. — Morén (a. a., s. 244) har framkastat hypotesen, att kodicillen skulle vara en förfalskning av gustavianerna, d. v. s. väl närmast Armfelt. Några indicier härför torde dock ej kunna uppletas; misstanken tycks ej ens ha föresvävat Armfelts fiender. — Ett brev från kanslirådet Carl Adlersparre till hans broder Georg, skrivet i april 1792, bör dock i detta sammanhang anföras. Det heter däri bl. a.: »Man berättar här med säkerhet, att den rätta s. k. codicillen till konungens testamente lär vara understucken, naturligtvis på hög befallning och på grund derav, att hertigen deruti såg sig alltför mycket comprometterad. Det säges ock med samma trolighet, att L—g (Lager-

nit sig i kodicillens annullerande, som hans egna berättelser låta påskina. Givetvis måste han med olust ha sett, huru han degraderades från regeringsmedlem till konseljledamot med blott rådgivande ställning. Men så till vida torde hans framställning vara riktig, som han veterligen aldrig inlagt någon direkt protest. Detta är ganska märkligt, ty en aktion i den riktningen — understödd av t. ex. Håkansson — borde ej ha varit alldeles hopplös. Anledningar till resignation funnos emellertid också. Viktigast voro kanske de juridiska synpunkterna. Visserligen kunde Armfelt ha pekat på att kodicillen otvivelaktigt var autentisk och att den kunde anses vara bevittnad av Schröderheim, och visserligen kunde han ha åberopat den omständigheten, att regeringsformens föreskrift om kungliga testamentens avgörande betydelse för riksstyrelsen ej innehöll någon klausul om bevittning.¹ Men riksdrotsen hade onekligen tryckt på en svag punkt, och mot en argumentering som den skisserade kunde han ha genmält, att Gustaf III:s tidigare testamentariska dispositioner voro mycket omsorgsfullt bevittnade.²

Men även andra motiv kunna ha påverkat Armfelt. Ett sådant var måhända det, att han genom en oförsiktig aktion kunde äventyra sin överståthållarefullmakt, som enligt hans egen utsago bildade epok för honom.³ Något betydde nog också ovänskapen med Taube. Om kodicillen godkänts, borde detta logiskt ha lett till att denne fick ledningen av utrikespolitiken, och det var ett perspektiv som ej kunde tilltala Armfelt. Möjligen var han också så naiv, att han betraktade hertigens försäkran som en garanti för ett bevarat gustavianskt inflytande över riksstyrelsen.

För hertigen var saken nu väl tillrättalagd. Riksdrotsen hade av juridiska skäl yrkat på kodicillens underkännande, och gustavianerna voro passiva.⁴ Han kunde då utan minsta risk följa drotsens förslag.

bring) och R—m (= S—m, Schröderheim?) gemensamt fuskat ihop det nya dokumentet, som tillkännagifver konungens sista vilja». Sedan talas om att »T—n» (Tauben?), vilken alltid »klibbat sig fast» vid hertigen, allmänt sades ha givit denne ett handtag i denna fråga. (C. A. Adlersparre, 1809 års revolution och dess män, Tidstaflor, I, 1849, s. 40 f.). Brevet återger tydligen skvallret i Stockholm. Anklagelsen för förfalskning drabbar som synes ytterst hertigen, som säges ha låtit fabricera ett nytt aktstycke i stället för det ursprungliga. — Något värde kan i detta sammanhang ej tillmätas A. F. Skjöldebrands Memorarer, utg. av H. Schück, I (1903), s. 210 f.

¹ E. Hildebrand, Sveriges regeringsformer 1634—1809 (1891), s. 136.

² Modée, a. a., s. 658, 661.

³ HHA, II, s. 58; Tegnér, a. a., I, s. 382.

⁴ Enl. en rätt dunkel notis hos Hochschild (a. a., III, s. 1) skall hertigen ha mottagit en uppmaning att annullera kodicillen även av generaladjutanten W. M. Kling-spor, »som redan sista dagarna af konungens lefnad fått Armfelts förtroende att en sådan ändring var å bane samt då underrättat konungen (hertigen?) därom och nu var ansvarig för militären». Enl. Armfelt ville kungen den 18 mars göra Armfelt till

För att likväl ge sig sken av lojalitet mot brodern förklarade han sig emellertid villig att avge en försäkran om att han i sin konselj skulle bibehålla interimregeringens ledamöter. Vem som ursprungligen kommit upp med detta förslag framgår ej klart av källorna. Hertiginnans förut citerade anteckning framhåller närmast riksdrotsen, medan Armfelt i sin franska version skjuter sig själv i förgrunden. I Armfelts försvarsskrift 1794, ävensom i hans svenska självbiografi och i Lagerbrings berättelse, framträder däremot hertigen själv som upphovsmannen.¹ Hur det nu än har gått till, får det i varje fall anses troligt, att hertigens försäkran varit den mer eller mindre öppet uttalade förutsättningen för att gustavianerna skulle gå med på kodicillens annullerande. Om Armfelt, som han själv uppgivit, rått hertigen att ej lova för mycket och hävdad, att konseljen blott borde höras i viktigare frågor, så har hans avsikt därmed säkerligen endast varit att tvinga hertigen till en precisering av sin försäkran.²

Schück, som ej kunnat återfinna någon utskrift av hertigens försäkran, har antagit att själva originalet blivit förstört av hertigen och att även en av Lagerbring eventuellt tagen avskrift gått förlorad.³ I själva verket finnas både originalet och ett av Lagerbring uppsatt koncept bevarade; det förra ingår i serien Hemliga konseljprotokoll. Hertigens försäkran hade följande lydelse:

»I anledning av Hs Kongl. M:ts uti dess sista lefnadsstund idag skriftligen förklarade vilja behagade Hs Kongl. Höghet uttryckeligen och till protocollet såsom en oöfverträdelig föresats yttra det Hs Kongl. Höghet under den tid Hs Kgl. Höghet såsom unga Konungens förmyndare i stöd af Högstsalig Hs M:ts gjorde testamente regeringsärenderne med konungsligt magt och myndighet kommer att förestå och förvalta, ständigt och uti alla ärender, så economiske som de hvilka Generalauditeuren tillhör att föredraga, vill uti dess conseil tillkalla samma personer som under Högstsalig Hs M:ts siukdom varit förordnade att uti regeringen med Hs Kgl. Höghet deltaga, och äfven då vanlige justitiaeärender föredragas samma conseil bibehålla med tillkallande af så många ledamöter från Konungens

generaladjutant i Klingspors ställe, något som Armfelt själv på dennes ivriga böner skall ha avstyrt (Tegnér, a. a., I, s. 399). Jfr A. L. Hamilton, Anekdoter till svenska historien under Gustaf III:s regering, utg. av O. Levertin, Svenska memoarer och bref, IV (1901), s. 201.

¹ Ridderstad, a. a., s. 8; Lagerbrings berättelse, Schück, a. a., s. 552.

² Armfelts memoarer, pag. 74, KB; jfr Tegnér, a. a., II, s. 4. I sin svenska version uttrycker Armfelt saken så, att den som lovar för mycket lovar ingenting (HHA, II, s. 71).

³ Schück, a. a., s. 556 f.

Högsta Domstol som Hs Kongl. Höghet sielf i nåder nödigt pröfvar.»¹

Hertigen lovade alltså att bibehålla interimregeringen som en ständig konselj. Av försäkran framgår också, åtminstone indirekt, att han endast vid behandlingen av justitieärenden fick tillkalla andra personer.² Däremot lovade han ej att konseljledamöterna skulle få någon beslutanderätt.

Enligt Lagerbrings berättelse fortsatte hertigen därefter sammanträdet med interimregeringen, sedan han först undertecknat sin försäkran och i den unge konungens rum avlagt föreskriven förmyndareed. Schröderheim skall då ha avlämnat Gustaf III:s förordnanden om sonens uppfostran och om Taubes befattning med utrikesärendena. Bägge dessa dokument skola ha överlämnats till protokollet.³ Däremot talas ingenstädes om att dessa båda aktstycken blivit expedierade. Vad beträffar konungens uppfostran, spelade detta ingen roll, eftersom själva testamentet innehöll föreskrifter därom. Taubes ställning som utrikespolitikens ledare kom däremot helt att bero av hertigens vilja, och i själva verket dröjde det ej länge, förrän han avkopplades. Annulleringen av kodicillen medförde således även, att Gustaf III:s förordnande om utrikespolitiken förlorade laga kraft.

Enligt Lagerbring tog hertigen efter kodicillens annullering genast det underkända aktstycket »till sig». Exakt samma uttryck förekommer i Hochschilds anteckningar, där det också uppges, att hertigen lät »uttaga» kodicillen ur hovrättens protokoll.⁴ Svea hovrätts protokoll för den 29 mars 1792 saknar också alla uppgifter om såväl testamentet som kodicillen, medan däremot protokollet för den 30 mars omtalar hovrättens edsavläggande till den nye konungen.⁵ Då åtminstone testamentet med 1789 års tillägg bevisligen upplästs inför hovrätten den 29 mars, synes här alltså föreligga en direkt utslutning.⁶ Vad beträffar uppgiften, att hertigen lade beslag på kodicillen, så återkommer den även i ett brev från A. F. Munck till G. A. Reuter-

¹ Hemligt konseljprotokoll 29/3 1792, RA; jfr Th. Westrin, Förteckning öfver Hemliga, råds-, konselj- och statsrådsprotokoll 1725—1813, Meddelanden från Svenska Riksarkivet, XXII (1898), s. 61; se även Lange, a. a., s. 183; Lagerbrings koncept i Handlingar rör. tillförordnade regeringar, F 627, UUB.

² Enl. Lagerbrings berättelse (Schück, a. a., s. 552) hade hertigen samma rätt vid behandlingen av generalauditörsärenden, men detta står ej i försäkran.

³ Lagerbrings berättelse, Schück, a. a., s. 553.

⁴ Lagerbrings berättelse, Schück, a. a., s. 552; Hochschild, a. a. III, s. 1.

⁵ Svea hovrätts civile protokoll 29/3—30/3 1792, RA, Östermalmsavdelningen.

⁶ Anteckningar om testamentets och tilläggets uppläsning i hovrätten ha gjorts på själva dokumenten. Se Modée, a. a., s. 647, 658.

holm den 22 april 1792.¹ Den kan anses säker. Om kodicillens vidare öden uppger hertiginnan i mars 1793, att den förstördes. I ett brev till Armfelt samma år säger sig dennes vän J. A. Ehrenström ha hört, att hertigen kastat kodicillen på elden. H. G. Wachtmeister uppger däremot 1807, att det var riksdrotsen som förstörde papperet, vilket säges ha skett redan före kungens död, men att hertigen sedan skrutit med att det var han som gjort det.² När Armfelt i sin franska berättelse talar om att hertigen i sin första glädje glömde att sönderriva kodicillen, som länge förvarades av Lagering, måste han alltså ha fel;³ det kan dock tänkas, att Lagerbring haft en avskrift av kodicillen.

Hertigen har alltså inte endast lagt beslag på kodicillen utan även låtit förstöra den. Han hade ju också all anledning att göra sig av med det obehagliga dokumentet. Men i sina försök att sopa igen alla spår efter sig har han inte nöjt sig med detta. Efter någon tid måste han ha beslutat, att något protokoll över sammanträdet den 29 mars ej fick uppsättas. Lagerbring har nämligen uppgivit, att detta protokoll »i anseende till mellankommande omständigheter» varken författats eller justerats. På samma sätt skriver Wachtmeister 1794 till Reuterholm, att Lagerbring aldrig skrivit något protokoll över sammanträdet i fråga.⁴

Hertigens beslut är inte svårt att förklara. Från första stund bröt han nämligen mot sin på broderns dödsdag givna försäkran, både genom att underlåta att kalla hela interimregeringen till sina konseljer och genom att kalla andra personer. Hur konseljerna voro sammansatta under de fyra första månaderna av förmyndaretiden framgår av följande tablå.

¹ »Du kan låta hertigen veta, att jag kienner de sidsta skielmstycken som gordes om morgon då salig kungen afled med underskrifterne och den conselien som skulle bli kvar efter kungens död, men det documentet behöll hertigen och gjorde både rätt och viseligen». Reuterholms saml. vol. 12, RA. Jfr det högst inexacta citatet i Schinkel-Bergman, a. a., III, s. 4 not.

² Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok, a. st., RA; Ehrenström t. Armfelt 27/4 1793, Armfelts saml. vol. 8, RA, jfr Swea Hofrätts Protocoller (1794), s. 262; Tegnér, a. a., II, s. 4 not; S. Carlsson, a. a., s. 56.

³ Armfelts memoarer, pag. 75, not, KB; jfr det föga tillfredsställande utdraget hos Tegnér, a. a., II, s. 4. Tegnér (a. a., s. 4 not) accepterar Armfelts uppgift, medan däremot Schück (a. a., s. 554 ff.) följer Lagerbrings version och anser, att kodicillen blivit förstörd av hertigen.

⁴ Lagerbrings berättelse, Schück, a. a., s. 553; Wachtmeister t. Reuterholm u. d. (1794), Reuterholms saml. vol. 27, RA; jfr nedan s. 80.

N a m n	Konseljens karaktär ¹						S:a	Första och sista datum
	Inrikes	Finans	Ecklesiastik	Utrikes	Krigs	Justitie		
Antal konseljer	II	9	8	7	II	8	54	3/4—6/8
C. A. Wachtmeister	2	3	2	—	—	6	13	2/4—4/8
F. Sparre	2	I	2	I	—	7	13	2/4—6/8
A. Håkansson	IO	9	4	I	6	—	30	11/4—3/8
E. Ruuth	5	5	3	I	—	—	14	11/4—2/8
S. af Ugglas	—	4	—	—	—	—	4	11/4—25/5
C. B. Peyron	—	4	—	—	—	—	4	11/4—4/6
E. Taube	8	3	4	5	5	—	25	12/4—2/7
E. Schröderheim, statssekr....	II	—	—	—	—	—	II	12/4—27/7
P. Z. Ahlman	7	—	—	—	—	—	7	12/4—4/7
G. M. Armfelt	—	—	—	—	3	—	3	12/4—12/5
C. O. Cronstedt, statssekr....	—	I	—	—	IO	—	II	12/4—3/8
C. Lagerbring, statssekr.	—	—	—	—	II	—	II	12/4—2/8
W. M. Klingspor	—	—	—	—	—	5	5	12/4—12/5
J. G. Oxenstierna	3	I	I	5	—	—	IO	14/4—23/6
U. G. Franc, statssekr.	—	—	—	6	—	—	6	14/4—12/7
C. B. Zibet, statssekr.	—	—	—	6	—	—	6	14/4—12/7
C. G. Nordin	—	—	6	—	—	—	6	21/4—6/7
O. Wallqvist	—	—	4	—	—	—	4	21/4—24/5
A. F. Kurck	4	3	3	2	—	4	16	5/6—4/8
J. C. Toll	—	—	—	—	4	—	4	2/7—3/8
L. von Engeström	I	I	2	I	I	—	6	20/7—8/8
G. A. Reuterholm	I	—	I	I	—	—	3	27/7—8/8

Vidare deltago: förste hovstallmästaren H. H. von Essen i två inrikeskonseljer (^{23/6} och ^{28/6}), överstekammarherren N. Posse i en inrikeskonselj (^{22/6}), statskommisariern C. G. Ekman i en inrikeskonselj (^{22/6}), presidenten T. L. von Klinckowström i en utrikeskonselj (^{21/7}) och konungens guvernör N. Gyldenstolpe i en justitiekonselj (^{11/7}), varjämte sex av Högsta Domstolens ledamöter deltago i vardera en till fyra justitiekonseljer.

Bland interimregeringens ledamöter var som synes Armfelt den som behandlades sämst: han kallades blott till krigskonseljerna och eliminerade helt i maj, då han kommenderades till Värmland.² Vid samma tid försvann generaladjutanten Klingspor ur krigs-, landshövding af Ugglas ur finans- och biskop Wallqvist ur ecklesiastik-konseljen. Oxenstierna behandlades något bättre än Armfelt men försvann i slutet av juni. Taube fick vara med i flertalet konseljer fram till den 2 juli, dagen före Reuterholms ankomst till Stockholm; där-

¹ Källor: Konseljprot. i inrikes civilärenden 1792 (jfr Schück, a. a., s. 565 f.); Konselj- och beredningsprot. i finanssär. 1792; ecklesiastikexp:s prot. 1792; utrikesprot. 1792; konseljprot. i krigsär. 1792; justitierevisionsprot. 1792; generalauditörprot. 1792 (blott en konselj, ^{3/4}, med Wachtmeister som enda ledamot; denna konselj har här ovan förts till justitiekonseljerna); allt i RA. En bland prot. i inrikes civilär. införd konselj (^{24/6}) med Ruuth, Nordin och Wallqvist som ledamöter har först till ecklesiastikonseljerna, dit den rätteligen hör.

² Jfr Tegnér, a. a., II, s. 18.

efter var han ur spelet. Endast Wachtmeister och Håkansson lyckades under hela den undersökta tidsperioden hålla sig kvar i konseljerna, i vilka dock den förstnämnde var en rätt sällsynt ledamot. I stället för de utmönstrade gustavianerna — till vilka även kunna räknas lagmannen Ahlman och prosten Nordin — inträdde efter hand personer av annat snitt, såsom presidenten Kurck, hovkanslern von Engeström och slutligen även Reuterholm själv. Den 8 augusti utfärdades så en förordning, som avsåg att fixera de olika konseljernas sammansättning. Enligt denna förordning skulle Wachtmeister, Engeström och rikskanslern F. Sparre självmant bevista alla konseljer. Bland övriga ledamöter märktes Reuterholm, Kurck och E. Ruuth, vilka skulle deltaga i inrikes-, finans-, ecklesiastik- och utrikeskonseljerna, samt Håkansson, som skulle vara ledamot av inrikes-, finans-, utrikes- och krigskonseljerna;¹ den sistnämnde blev dock snart avkopplad.²

Det har i litteraturen allmänt hävdats, att hertig Carl under tiden mellan Gustaf III:s död och Reuterholms ankomst till Stockholm närmast tydde sig till sin avlidne broders rådgivare.³ Av det föregående framgår dock, att hertigen redan före sistnämnda tidpunkt riktat flera svåra slag mot gustavianerna. Redan i april eller maj lät han dessutom öppna sin broders till Uppsala universitet donerade papper, bland vilka han gjorde gallringar.⁴ Denna antigustavianska tendens blev sedan ytterligare skärpt efter Reuterholms inträde på scenen, och så småningom utmanövrerades alla gustavianskt anstrukna högre ämbetsmän. I samband därmed aktualiserades också en del av Gustaf III:s sista åtgärder. På hösten 1792 blev Lagerbring enligt en sen anonym uppgift förständigad att utlämna hertigens försäkran i original. Han skall emellertid ha gemänt, att han ville ge den till konungen själv på dennes myndighetsdag. Regeringen skall då i misshag ha befallt, att han skulle bege sig till Nyköping för att tillträda en nyligen erhållen befattning som landshövding.⁵ Denna be-

¹ Konseljprot. i inrikes civilärenden $\frac{3}{8}$ 1792, RA. Jfr M. Nylund, G. A. Reuterholm under förmyndaretiden 1792—1796 (1917), s. 5 ff.

² Lange, a. a., s. 196, 199.

³ L. Stavenow, Den gustavianska tiden, Sveriges historia till våra dagar, X (1925), s. 230; Nylund, a. a., s. 4 f.; Lange, a. a., s. 183. Mera försiktigt uttrycker sig Morén, a. a., s. 247.

⁴ D. Almqvist, De gustavianska papperens öppnande, Personhistorisk Tidskrift 1941—1942, s. 110 ff.; S. Carlsson, a. a., s. 57.

⁵ Anteckning i F 627, UUB, fogad till Lagerbrings förut omtalade koncept till hertigens försäkran jämte några av honom i slutet av år 1792 uppsatta koncept ang. resan till Nyköping. Anteckningen är gjord tidigast 1822; den hänvisar nämligen till G. F. Wirséns minnestal över Lagerbring detta år (se vidare nedan s. 81 not). Antecknaren hänvisar också till ett brev från revisionssekreteraren G. W. Lode — hemliga

fallning är känd från samtida källor; den utfärdades i december 1792.¹ Huruvida Lagerbring verkligen lämnat försäkran ifrån sig förmåles ej i den anonyma källan, men det troligaste är, att så skett; detta uppges också i ett brev till Armfelt från hans väninna Malin Rudenschöld den 3 maj 1793.² I varje fall kom dokumentet, såsom förut nämnts, att hamna bland de hemliga konseljprotokollen.

Säkert är, att frågan om Gustaf III:s sista förordnanden togs upp under den Armfeltiska processen 1794. Detta var en naturlig följd av Armfelts egna åtgärder. Sedan han i juli 1792 tvingats att lämna Sverige, började han snart förbereda en motaktion mot Reuterholm och sökte bl. a. komma över de båda dokument från Gustaf III:s dödsdag, som kunde bli av största värde för honom: kodicillen och hertigens försäkran. I ett utkast till en revolutionsplan, som torde tillhöra tiden omkring årsskiftet 1792—93, underströk han vikten av att han fick tillgång till dessa båda papper, vilka Lagerbring eller Håkansson troddes kunna skaffa. På våren 1793 sökte också både Ehrenström och fröken Rudenschöld avpressa Lagerbring dessa dokument. Såsom redan nämnts, kom emellertid den förra till den uppfattningen, att Lagerbring ej hade kodicillen. Däremot uppgav fröken Rudenschöld, att Lagerbring hade måst lämna försäkran ifrån sig men hade kodicillen kvar — en hemlighet som endast hon kände till — och att han lovat att utlämna den, om han fann det nödvändigt.⁴ Vid en senare påståtning förklarade han emellertid för henne, att han med tanke på Armfelts lättssinne och oförsiktighet var rädd för att lämna ut det farliga aktstycket.⁵ Såsom framgår av det föregående, måste det här vara fråga om en avskrift av kodicillen; själva originalet var ju förstört. Fröken Rudenschölds framställning av Lagerbrings hållning torde äga vitsord framför en senare uppgift av Armfelt, att Lagerbring erbjudit honom kodicillen men att han svarat avböjande och uttryckt en önskan, att den i sinom tid av Lagerbring skulle överlämnas till Gustaf IV Adolf.⁶ Denna framställning, som ingår i en mot Lagerbring starkt polemisk passus, verkar osannolik; det kan ej betvivlas, att Armfelt med förtjusning mottagit kodicillen, om Lagerbring verkligen hade erbjudit honom den.

polisens ledare — till Lagerbring ^{18/12} 1792 ang. resan till Nyköping. Detta brev saknas emellertid numera i volymen (enl. en arkivanteckning saknades det redan 1901); däremot finnes konceptet till Lagerbrings svar, dat. ^{21/12}.

¹ Se föreg. not samt Hochschild, a. a., III, s. 26.

² Malin Rudenschöld t. Armfelt ^{3/5} 1793, Armfelts saml. vol. 8, RA; jfr Tegnér, a. a., II, s. 207. Se även Hedvig Elisabeth Charlotta, a. a., III, s. 562, IV, s. 302.

³ Tegnér, a. a., II, s. 196 f.

⁴ Ehrenström och Malin Rudenschölds anf. brev, RA; Tegnér, a. a., II, s. 207.

⁵ Tegnér, a. a., II, s. 207.

⁶ HHA, II, s. 119.

Armfelt nådde alltså ej sitt mål. Men han hade alltså ett vapen kvar: att offentliggöra det för allmänheten okända faktum om kodicillens existens. Detta gjorde han också i februari 1794, då Reuterholm just inlett den stora aktionen mot honom och hans vänner. Såväl i ett brev till hertigen som i en kortfattad förklaring, vilken infördes i italiensk och tysk press, avslöjade han hemligheten med kodicillen och omtalade sitt frivilliga avstående från en plats i regeringen.¹

Förmyndareregeringen gjorde energiska försök att tysta ned Armfelts propaganda.² Den kunde emellertid inte blunda för att frågan om kodicillen nu kommit i ett nytt läge. Nu gick det inte längre att förtiga aktstyckets existens och betrakta det som en nullitet; nu måste det onda ryckas upp med roten. Ansatser i den riktningen gjordes också i samband med den Armfeltska processen. Detta framgår visserligen ej av rättegångsprotokollen men väl av andra källor.³

I Hochschilds anteckningar för den 2 maj 1794 heter det sålunda, att man varit bekymrad för de dokument, som Lagerbring kunnat ha i sin vård, särskilt förordnandet om kungens uppfostran. Lagerbring hade först förnekat, att han hade detta dokument, men hade till sist lämnat fram det, och därav slöt man, att han även ägde andra papper.⁴

Denna notis kan sammanställas med ett odaterat brev från Wachtmeister till Reuterholm, som uppenbart är skrivet vid denna tid. Riksdrotsen omtalar däri, att han haft Lagerbring hos sig, tydligen för ett enskilt förhör, och att denne ej nekade att »lemna documentet», som emellertid fanns i Nyköping »jämte de flera handlingar, som höra till protocollat för den dagen, hvilket protocoll han ännu aldrig skrivit». Drotsen föreslog, att Lagerbring genast skulle sändas till Nyköping för att hämta dokumentet i fråga; detta vore den bästa och minst uppseendeväckande utvägen.⁵

M. Nylund, som observerat detta brev, har hävdad, att det däri omtalade dokumentet är identiskt med kodicillen.⁶ Hochschilds framställning visar emellertid, att det varit fråga om förordnandet angående kungens uppfostran; originalkodicillen var ju redan förstörd, och det lönade sig inte mycket att avfordra Lagerbring ev. avskrifter,

¹ Tegnér, a. a., II, s. 220 ff.

² Tegnér, a. a., II, s. 222 not.

³ Jfr Tegnér, a. a., II, s. 277 f.

⁴ Hochschild, a. a., III, s. 82. Jfr Schück, a. a., s. 557 not.

⁵ Wachtmeister t. Reuterholm u. d., Reuterholms saml. vol. 27, RA.

⁶ Nylund, a. a., s. 106.

då han lätt kunde taga nya, som voro lika farliga. Att man nu var så intresserad av föreskrifterna rörande kungens uppfostran sammanhänge otvivelaktigt med att guvernören Gyldenstolpe just blivit avskedad och att man tillärnade informatorn Rosenstein samma öde.¹

Sannolikt tvangs Lagerbring nu att utlämna det begärda dokumentet, och troligen har han samtidigt måst lämna ifrån sig förordnandet för Taube, vilket ju bör ha hört till de andra aktstycken, som riksdrotsen talar om. Lagerbring uppger nämligen själv i sin berättelse, att bägge dessa handlingar den 29 mars 1792 överlämnats till protokollet men att alla till detta protokoll hörande handlingar blivit avlämnade »vid ett senare tillfälle».² Detta senare tillfälle har säkerligen inträffat just under processen 1794. Därmed få vi också en terminus post quem för berättelsen, och den slutsatsen ligger nära till hands, att den uppsatts just i samband med processen. Den betecknar sig själv som en »Underdånig berättelse» och är uppenbart ställd till hertigen. För ett sammanhang med processen talar också den omständigheten, att Lagerbring försäkrar sig kunna styrka sina uppgifter med »liflig ed», om så påfordras.³

Att regeringen avkrävt Lagerbring en dylik berättelse är heller inte svårt att förklara. Då man nu inte längre kunde negligera kodicillen, måste man i stället uttryckligen motivera dess annullering. I avsaknad av ett verkligt protokoll lät man då Lagerbring sätta upp en protokollartad berättelse över vad som förevarit. Däri underströks, att kodicillen annullerats i laga ordning på grundval av ett juridiskt utlåtande, avgivet av riksdrotsen.

Men det var inte bara Lagerbring som sattes åt. Även Schröderheim indrogs i förhöret. I Hochschilds anteckningar för den 7 och 8 maj 1794 upplyses, att Schröderheim vid ett nyligen hållet förhör — det ägde säkerligen rum den 25 april⁴ — avgivit en edlig försäkran, att på kungens dödsdag inga andra expeditioner utfärdats än de om regeringen, utrikesförvaltningen, konungens utropande och uppfostran samt överståthållarefullmakten; kungen säges ha un-

¹ Jfr S. Carlsson, Gustaf IV Adolf, s. 51 ff.

² Lagerbrings berättelse, Schück, a. a., s. 553. — I G. F. Wirséns förut nämnda Tal öfver . . . Lagerbring (1822) uppges, att man av Lagerbring åskade en åtgärd, »den han ansåg sig förbunden icke lemna», och att han i stället lämnade sitt landshövdingeämbete (a. a., s. 13). Lagerbrings entledigande skedde den 11 juni 1794 men synes ha varit förberett sedan en månad och stod i uppenbart samband med Armfeltiska processen (jfr Hochschild, a. a., III, s. 85). Tydligt är alltså, att Lagerbring i något avseende ej varit regeringen till lags.

³ Lagerbrings berättelse, Schück, a. a., s. 547, 554.

⁴ Se Swea Hofrätts Protocoller (1794), s. 292 ff.; jfr Schück, a. a., s. 673 ff.

derskrivit dem med svårighet på grund av sina smärtor. Dessutom intygades, att inga koncept eller avskrifter funnos av dessa expeditioner, utom överståthållarefullmakten, och att intet protokoll förts över dem.¹

Denna uppgift kan verifieras. Bland de hemliga konseljprotokollen finns nämligen en odaterad försäkran av Schröderheim, som måste vara identisk med den av Hochschild refererade. Den har följande lydelse:

»Den 29 martii 1792 eller samma dag Konung Gustaf III med döden afled, blef jag underteknad efterskickad kl. efter 8 om morgonen och inkallad: hvarefter och sedan jag fått framträda inom ballustraden till den stol hvarå Konungen satt, Hans Maijt gaf mig sin hand och befallning om documenterne rörande regeringen, förvaltningen af utrikes ärenderne samt den unga Konungens utropande och education jemte Baron Armfelts öfverståhållarefullmagt, hvilcka documenter Konungen äfven, ehuru icke utan svårighet under stora och smärtosamma plågor underskref: att utom dessa documenter inga andra blefvo af mig upsatte, contrasignerade eller utfärdade: att inga concenter till den någonsin existerat: att öfver dem icke något protocoll hvarcken då eller sedermera af mig blifvit formerat: att inga afskrifter af dem blifvit af mig tagne, förvarade eller någon meddelade om icke af Baron Armfelts öfverståhållarefullmagt, då den till utlösen uti Kongl. Cancelliet upvistes, och att följaktel. hvad annat document eller förordnande af den dagen med min contrasignation skulle upgifvas eller praesenteras är falskt och understuckit, intygas härmed under liflig eds förbindelse, så sant mig Gud hielpe till lif och siäl.

E. Schröderheim.»²

Schröderheims försäkran bör tydligen sammanställas med Lagerbrings berättelse; i båda fallen talas om att berättelsen kan styrkas med »liflig ed». Vad hertig Carl och Reuterholm velat vinna med denna försäkran är också lätt att inse. Man ville gardera sig för att Armfelt eller någon annan framvisade något av Gustaf III:s sista förordnanden i koncept eller avskrift. Om något sådant hände, kunde regeringen med stöd av Schröderheims försäkran hävda, att varje sådant aktstycke vore en förfalskning — själva originalen voro ju i

¹ Hochschild, a. a., III, s. 83 f. Jfr Schück, a. a., s. 558 not.

² Hemligt konseljprot. u. d., RA. Protokolltet finnes med i Westrins förteckning (a. a., s. 62) men har felaktigt daterats till 29/3 1792. — Den föreskrift om Gustaf IV Adolf utropande till konung, som Schröderheim talar om, ingick enligt Lagerbrings berättelse i kodicillen (se ovan s. 64).

säkert förvar eller förstörda. Rädslan för att åtgärderna den 29 mars på något sätt skulle hämna sig har alltjämt varit levande för förmyndarregeringen. De befarade aktionerna uteblevo emellertid, och när den unge konungen själv övertog regeringen, voro spåren av det verkliga händelseförloppet den 29 mars så omsorgsfullt igensopade, att det aldrig blev fråga om att ställa någon till svars för den sidvördnad, som visats hans fader.

Denna sidvördnad är frapperande. Gustaf III hade ju dock under två årtionden varit landets obestriddige ledare med en på sistone nästan enväldig maktställning, och mordskottet på Operan hade endast kunnat öka glansen kring hans person. De juridiska svagheterna i hans sista förordnanden hade givetvis ingenting betytt, om den goda viljan att respektera hans beslut funnits. Men det märkliga är, att den goda viljan saknades just hos de män, som ägt hans högsta förtroende och i årtal stått vid hans sida.

En mäktig drivkraft vid kodicillens annullering var givetvis hertigens missnöje.¹ Men denna faktor kan ej ha varit den avgörande. Hertigen var inte den, som i kritiska situationer förstod att dirigera utvecklingen, och hans mest effektive medhjälpare, Reuterholm, befann sig den 29 mars 1792 ännu på utländsk mark.

Av stor vikt var emellertid, att två i detta sammanhang högst betydelsefulla personer genast började motarbeta kodicillen, nämligen Wachtmeister och Schröderheim. Båda innehade nyckelposter, den ene som rättsväsendets chef, den andre som expeditionsämbetsman. De tillhörde eljest olika kretsar: Wachtmeister den gamla jordägande högadeln, Schröderheim den relativt nynobiliterade ämbetsadeln. Den förra gruppen stod av ålder i mer eller mindre öppen motsatsställning till kungamakten, och i riksdrotsens hållning torde man kunna se en följd härav. Schröderheim var en utpräglad representant för de ämbetsmän, som till följd av sina urusla löneförhållanden lätt förföllo till opportunism. Ehuru det onda förvärrats genom hans eget slarv och hans oförmåga att hushålla, var han i viss mån offer för ett system: inte förrän efter 12 års tjänst hade han 1776 tillträtt sin första, obetydliga lön.²

Den koalition, som sålunda ingicks mellan hertigen, riksdrotsen och Schröderheim, skulle emellertid knappast ha kunnat segra, om inte gustavianerna inbördes varit oeniga. De voro vid denna tid splittrade i kottier, av vilka de viktigaste leddes av Armfelt och Taube. Den föregående framställningen torde ha visat, huru ödesdiger

¹ Jfr Morén, a. a., s. 244.

² Schück, a. a., s. 18 ff.

denna splittring var i det ögonblick, då endräkt mer än någonsin var av nöden.

Även gustavianernas maktlöshet torde kunna sammanställas med brister hos förvaltningen. Sedan Gustaf III 1789 upplöst riksrådet, hade han ej haft någon permanent regeringskrets omkring sig utan i stället — liksom i stor utsträckning redan före 1789 — styrt med hjälp av växlande konseljer.¹ Detta gav åt hans politik ett visst drag av nyckfullhet, och särskilt ödesdigert var, att han i många fall försummade att ge sina rådgivare fasta funktioner inom centralförvaltningen. Varken Taube, Armfelt eller Håkansson hade någon sådan, och deras ställning blev därför vid konungens frånfälle ganska svag. Armfelts oproportionerliga och ur gustaviansk synpunkt olyckliga intresse för överståthållarefullmakten bör ses mot denna bakgrund.

Spelet kring Gustaf III:s dödsbädd avslöjar således allvarliga blottor i det gustavianska förvaltningssystemet. Konungens politik hade alltför mycket varit knuten till hans egen person; när han föll ifrån, blev allt förvirring, och de gustavianska statsmännen utmanövrerades lätt nog av mera durkdrivna aktörer, bland vilka Reuterholm snart nog framträdde som den förnämste. Han profiterade sedan av Gustaf III:s egna författningsreformer, men i övrigt var hans politik så olika konungens som natt och dag. När Gustaf IV Adolf blev myndig, måste han därför i flera avseenden börja om från början. Det gamla gustavianska partiet återuppstod ej, och i stället för att omge sig med gunstlingar av äldre typ tydde sig den unge konungen till centralförvaltningens ledande män; politik och förvaltning samordnades nu på ett helt annat sätt än förut.² Att även denna politik hade sina vådor skulle visa sig 1809.

Såsom redan nämnts, kom frågan om kodicillen aldrig upp under Gustaf IV Adolfs regeringstid. Däremot måste den ha föresvävat 1809 års grundlagsstiftare. När det i § 93 av 1809 års regeringsform stadgas, att något avseende ej skall fästas vid avliden konungs »testamente angående riksstyrelsen»,³ måste detta nämligen åtminstone delvis vara en frukt av de obehagliga erfarenheterna från 1792. Regeringsformen innehåller som bekant även noggranna föreskrifter om huru det skall förfaras under konungs omyndighetstid, och därmed har en dubbel garanti skapats mot återupprepande av sådana konflikter, som uppstodo 1792. Striden kring Gustaf III:s testamente fick således statsrättsliga verkningar, som ännu idag äro fullt levande.

¹ Jfr F. Almén, Gustaf III och hans rådgivare 1772—89 (1940), s. 401 ff.

² Jfr S. Carlsson, Gustaf IV Adolf, s. 77.

³ Hildebrand, a. a., s. 184. Jfr F. Lagerroth, 1809 års regeringsform. Dess ursprung och tolkning (1942), s. 174. Klausulen saknas i Håkanssonska förslaget. Se 1809 års regeringsform. Några aktstycken belysande dess tillkomst (1940), s. 71.

Medlemsavgiften i Personhistoriska Samfundet är kr. 10:— pr år + 50 öre för porto och uttages såsom postförskott för Personhistorisk Tidsskrift. Önskan om inträde anmäles till Samfundets styrelse under adress: Nobelbiblioteket, Börshuset, Stockholm 2. Bokhandelspris för löpande årgång är kr. 12:50.